

A LAKÓHÁZ MORFOLÓGIAI VÁLTOZÁSA A KÁLI-MEDENCÉBEN

„A ház megújítása, átépítése mindenkor életet jelent, azt, hogy lakója meg tud küzdeni a folyton változó körülményekkel és ki tudja alakítani maga köré kis világát.” *Vajkai Auréltól*, konferenciánk ünnepeltjétől idéztem ezt a negyedszázaddal ezelőtt leírt mondatot.¹ Előadásomban *Vajkai Aurél* megállapításának szellemében a Káli-medence népi építkezésének XVIII–XX. századi alakulását, főbb változásait szeretném bemutatni. Előbb a lakóház építőanyagában, épületszerkezeteiben, tüzelőrendszerében bekövetkezett változásokat vizsgálom, majd egy-egy lakóház konkrét példáján mutatom be azokat. A kutatás során igyekeztem a még fellelhető legrégibb építőanyagokat, formákat, szerkezeteket, tűzhelyeket felderíteni, mivel ezek jelentenek számunkra kiindulási alapot a változások, a későbbi változatok megállapításához.

AZ ÉPÍTŐANYAGOK VÁLTOZÁSA

A falazat. *Jankó János* szerint: „Az igazi ősi balatoni ház sövényfonásos volt, ez volt meg mindenütt a Balaton-part falvaiban, ezt szorította ki a sártömés a déli, a kő az északi partokon.”² Később *Vajkai Aurél* kissé túlzottnak tartotta *Jankó* kijelentését, mivel a Balaton-felvidéken számos, pontosan datálható XVIII. századi kőházat, s a köépitkezésre vonatkozó XVIII. századnál korábbi levéltári adatokat talált.³ Helyszíni kutatásaim során a Káli-medence nyolc községében eddig egyetlen adatot találtam a favázás sövényfal előfordulására. Köveskálón a Henyei utcában a mai tűzoltószertár helyén állt az 1920-as évekig Hegyi Gábor, volt 1848-as honvéd favázás, sövényfalú háza. A ház fala Németh Lajos (sz. 1898, Köveskál, Henyei u. 1.) és Hajba Lajos (sz. 1900, Köveskál, Fő u. 5.) adatközlők szerint úgy készült, hogy 2 méterenként keményfa oszlopokat ástak le a földbe, ezekre keresztben csaptatókat szegelték, amiket ujjnyi vastagságú fával fontak be, majd kívül-belül polyvával összekevert agyagos földdel betapasztották, végül lemeszelték. A fal keményfából, tölgyfából, helyi erdei fából, fonása cserfából készült. A *fonyásfal* nem volt vastagabb egy *sukknál*. (1 *sukk*: a két ököl és az egymás felé fordított két hüvelykujj együttes hossza: 31,6 cm.) *Ollóágas-szelemen*es tetőszerkezetét két ollóágas tartotta. A gerendák, fedélfák, ollóágások, a szelemen és a kb. 50 cm vastag mestergerenda tölgyfából készült. Tetőformája *kontyos*, héjazata *gicás zsúp* volt. A ház

csupán két helyiségből, szobából és konyhából állt, egyik oldalán faoszlopos tornáccal, ahonnan külön ajtó nyílt a szobába és a füstös konyhába. Nem kötötte össze ajtó a konyhát és a szobát. A füst a konyha deszkamennyezetén lévő, kb. 40×40 cm-es füstlyukon keresztül ment fel a padlásra. Hegyi Gábor halála után a házban leánya, Hegyi Klára lakott az 1920-as évekig. Ekkor a házat az örökösök elbontották, a favázás sövényfal és a tető faanyagát elvitték, tűzifának használták fel. A telket a község megvette tőlük, s később tűzoltószertár épült rá. Megemlítem, hogy a köveskáli reformátusoknak 1735-ben sövényfalú templomuk volt, a kőtemplom 1765-ben épült.⁴

Alig találtam adatot a földfalú házak előfordulására. Kovács Lajos szentbékállai kőműves említette, hogy Szentbékállán 1960 körül bontották le Szalay Salamon *tömésfalú*, füstös konyhás házat. Szórványos adatok kerültek elő a *többrétegű fal* egykori alkalmazására is. Kővágóörsön voltak olyan házak, amelyeknek fala két külső kő- és egy köztes földrétegből állt. A földhöz polyvát vagy szőlővenyigét (*venyicse*) használtak kötőanyagul. Télen főként az ilyen házak falában húzódtak meg a *falkigyók*.

Az említett szórványadatok is, azt jelzik, hogy a kőfal mellett a sövényfal és a tömésfal csak jelentéktelen szerepet játszott a Káli-medence népi építkezésében: a XIX–XX. század építőgyakorlatában a terület domináns falazóanyaga a kő. Márton Gábor köveskáli református prédikátor 1816-ban megjelent Gazdaságos méhtartás című könyvében igen szellemesen emlékezett meg korában a Dunántúlon alkalmazott falazóanyagokról, kiemelve a Balaton északi partjának köépitkezését: „Az én Méhesem derék fala Somogy Vármegyében fából volt, mert ott a' követ nem is ismerik, a' fa pedig igen bő. Szala Vármegyében pedig Méhesem' derék fala kő, agyaggal rakva, mert itt a' kő igen sok, — a' fának pedig a' Balaton mentiben olly nagy szüke kezd lenni, hogy talán még az annak kitalálásáról való gondolkodás is megfordul az emberek fejében; ha lehetne e valami mesterséggel kővel tüzelni? — a' mi nem lenne képtelenebb, mint a' tudósoknak a' *perpetuum mobile*-nak kitalálásán való fejtörések. A boronából vagy sározott sövényből való fal talán azért jobb, hogy melegebb mint a' kőfal. A' hol mind a' fa, mind a' kő szűk, sárból, vályogból is lehet tsinálni, valamint hogy ezekből jó házakat is raknak.”⁵

Kőből épültek a felmenő falak, az oromfalak, a ház alatti pince, s leggyakrabban a szabad ké-

1. ábra. Kőházak, kerítések (kőbástyák) Kövágóórs, Rákóczi u.
Abb. 1. Steinhäuser, Einfassungsmauern, Kövágóórs, Rákóczi Strasse

2. ábra. Ablaknyílás bolthajtása romos házban, Mindszentkál

Abb. 2. Gewölbe an einer Fensteröffnung eines Trümmerhauses, Mindszentkál

3. ábra. Egyetlen hosszú lapos kő áthidaló egy romos ház falában, Mindszentkál

Abb. 3. Aus einem einzigen Stein gemachte Überbrückung an einem Trümmerhaus, Mindszentkál

4. ábra. Sarokkövek egy volt füstös konyhas ház falában Köveskál, Bozót u.
Abb. 4. Ecksteine an der Mauer eines ehemaligen Rauchkuchenhauses Köveskál, Bozót Strasse

5. ábra. Téglából épült szabad kémény, Mindszentkál, Rákóczi tér 18.

Abb. 5. Freier Schornstein aus Ziegel. Mindszentkál, Rákóczi Strasse

6. ábra. Tölgyfa gerendák és födémdeszkák, özv. Székely Józsefné füstös konyhája, Balatonhenye, Kossuth u.

Abb. 6. Eichenbalken und Bretten in der Rauchküche der Wittwe Józsefné Székely, Balatonhenye, Fő Str.

ményt tartó vagy a szoba, folyosó, kamra, istálló feletti boltozott födémek. A kőtermelés és a kőfalazás gyakorlatát Kovács Lajos (sz. 1916) szentbékálai kőművesnél ismertem meg. Télen a kőművesek követ fejtettek. A szentbékálai Fekete-hegy vízmosásos részein puha, szivacsos szerkezetű *hopoka-kő* található, amelyből a falak, boltozatok, *bótpince*, áthidalók, pincelépcsők készültek. Kovácsmester által készített vasékekkel fejtették a *hopoka-követ*. A kő *erénél* bevert ékekkel 15-25 cm vastag, néha 2-3 m² területű *hopoka-kő* lapokat feszítettek föl. Nagyalapáccsal és ékekkel a puha kőlapokat olyan alakúra darabolták, amilyenre szükség volt. A Kő-tenger területén kemény követ hasítottak, amelyből leggyakrabban lépcső készült. *Durmancsokkal* (vasékekkel) végezték a hasítást. A hosszú kőbe 30 cm-enként *durmancsokat* vertek. Helyüket előzőleg 2 cm mélyen spiccvésővel vésték ki. A *durmancsoknak* feszesen kellett a kőben állni. Ha a kőben nem *húz* a *durmancs*, akkor kiugrik. Ilyenkor a *durmancs* mellé hordóabroncsdarabból készült éket, *pancsellát* raktak. Ha a kővön a lyuk már túl nagy volt, akkor a *durmancs* mindkét oldalára *pancsellát* került. *Durmancsokkal* egészen hosszú, 1,5-2 m-es köveket is egyenesen tudtak hasítani.

Ha a kőfalat két kőműves rakta, akkor a fal kívül-belül egyenes volt. Abban az esetben, ha csak egy kőműves falazott, az kívül törekedett egyenesre a fallal. Ezt *überhand* falazásnak nevezték. *Sárral, agyaggal* dolgoztak, arra ügyeltek, hogy le ne folyassák vele a falat. A kövek közül nem dudorodhatott ki a sár, mert akkor, ha vizet kapott, *visszagyöngült* a falazat. Rakás közben, ha eső jött, két szál pallóval letakarták a falat. Mindig zsinórba rakták a követ. A zsinór vége a sarkon és a *smaccon* volt. A falazásnál a sarok és a *smacc* volt a legmagasabb falrész, közte rakták ki a falat. 25-30 cm magas faldarabokat apró, lapos kövekkel mindig egyenesbe hoztak, hogy rendes kötést tudjanak csinálni. A fal hosszában és keresztben is kötésre törekedtek. Utóbbira azért volt szükség, hogy a kőfal két rétege szét ne csússzon. A nagy kő mellé így kicsi jött, majd arra a következő sorban újra nagy. Külön ügyeltek a sarokkötésre. A *sarokkönek* hosszúnak, magasnak, lehetőleg hasáb alakúnak kellett lenni. Ha találtak ilyent, azt félretették *sarokkönek*. A XVIII—XIX. században főfalnak 70—80 cm vastag kőfalat raktak. Századunkban ez már csak 50 cm-es volt. A kő válaszfalak vastagsága korábban 60 cm, századunkban 40 cm volt. A válaszfalak helyénél a főfalba jó hosszú *kötőköveket* rak-

tak. Kő bolthajtás rakásához deszkából készült sablont, *ramonátot* használtak. A boltpince építéséhez használt deszkasablont az *árkus*.

A különböző kőfajtákat a nép is számon tartja. Balatonhenyén özv. Mátyás Károlyné (sz. 1925) a *hopoka-kőről* és a *keménykőről* beszélt. Szerinte a *hopoka-kő* nagy, lapos, *varacskos* (göcsörtös) külsejű kő. A *keménykő* vörös színű, kicsi, gömbölyű, könnyű kő. Ugyancsak Balatonhenyén Szalai Gábor (sz. 1901) így beszélt a kőfejtésről, kőfalazásról, kőformákról: „Kőből van a fal, fekete, fehér, sárga kőből. A dombokból szedték elő. Domokos megye területéről fejtették a református templom köveit csak a föld színéről szedték össze, ásták ki. Sárral rakták össze. A fundamentum kő, 60–70 cm mély, a falvastagság 60 cm. Ha *mocskos* (gömbölyű) a kő, abból nem lehet 50 cm-es falat rakni. Azért csináltak 60 cm-es falat, hogy a *mocskos kő* elférjen benne. A *mocskos kőből* szaporodik a fal, a laposból nem. A felső faluvégén vannak agyaglikak, onnan szedték össze az agyagot sárnak. Az agyag közé feketeföldet tettek a fundamentumgödör földjéből.”

Századunk közepéig a Káli-medencében téglából csak ritkán készült kőfal. Válaszfal építéséhez is csak elvétve használták. A legtöbb téglát a kéményekhez, esetleg a boltozatok, tűzhelyek

építéséhez használták fel. Szentbékállán uradalmi tégláégető működött, ahol *téglásként* Fi József dolgozott. Az agyaggödör és a tégláégetés helye az erdő mellett volt. Fával égették a téglát, a múlt század végén még boglyában, a két világháború közötti időszakban már beboltozott téglakemencében.

Födém. A fafödémek egyik csoportja helyi keményfából, leggyakrabban tölgyfából készült. Tölgyfa gerendákat és födémdeszkákat találunk a régi füstös konyhás házakban. A gerendák a szobában rendszerint vastagabbak, a deszkák vastagabbak és szélesebbek, finomabban megmunkáltak, mint a füstös konyhában. A födémgerendákat mestergerenda támasztja alá. *Barabás Jenő* és *Gilyén Nándor* vezérfonala hívta fel figyelmemet a ház hossz tengelyére merőleges *kereszt-mestergerendára*, amelynek dunántúli előfordulása a Veszprém–Kaposvár vonaltól nyugatra esik.⁶ A Káli-medencében eddig négy helyen találkoztam kereszt-mestergerendával. A vidék legrégebbi, biztosan datált lakóháza a monoszlói református parókia. Első szobájában a keményfa deszkafödém 5 db, a ház hossz tengelyével párhuzamosan futó gerenda tartja. A gerendákat a ház hossz tengelyére merőleges kereszt-mestergerenda gyámolítja. Rajta a felirat az épít-

7. ábra. Monoszló, ref. parókia

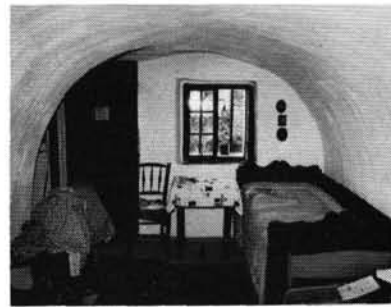
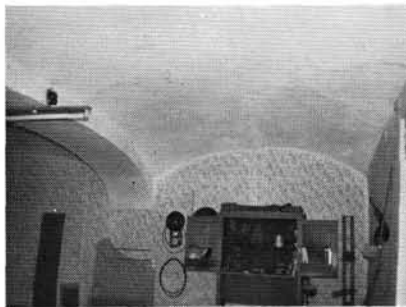
Abb. 7. Reformierte Parochie in Monoszló

8. ábra. Kereszt-mestergerenda, Monoszló, ref. parókia első szobája, 1765

Abb. 8. Quer—Riegel an der reformierte Parochie, im ersten Zimmer, 1765

9. ábra. Kereszt-mestergerenda, Szentbékáll, Zrinyi u. 5. Lengyel Mária háza

Abb. 9. Quer—Riegel bei Maria Lengyel, Szentbékáll, Zrinyi Strasse 5.

10. ábra. Csehüvegboltozatú födém Borbély Gyula köveskál házában

Abb. 10. Böhmische Kappe in der Küche bei Gyula Borbély, Köveskál

11. ábra. Csehüvegboltozat középső erősítő boltívvel Varga Béla Kövágóórs, Zrinyi u. 6. sz. házában

Abb. 11. Böhmische Kappe des ehemaligen Zimmers, heute Tischlerwerkstätte, in der Mitte ein starkes Gewölbe bei Béla Varga, Kövágóórs, Zrinyi Str. 6.

12. ábra. Dongaboltozatú hátsó szoba Gellei Erzsébet Kövágóórs, Ady u. 12. sz. házában

Abb. 12. Tonnengewölbe im hinteren Wohnzimmer bei Erzsébet Gellei, Kövágóórs, Ady Str. 12.

tető predikátor, Oroszi Sámuel nevét és az építés évszámát örökíti meg: O:S MDCCCLXV. A gerendák és a mestergerenda anyaga keményfa. Fenyőfából készült a hátsó szoba deszkafödeme, amely mestergerenda nélküli, de az 5 db födémgerenda itt is a ház hossz tengelyével párhuzamosan helyezkedik el.

Egyed Kálmánné Kékkút Kütyü házsorában található népi műemlék lakóházában a keményfa deszkafödém gerendái a szobában és a konyhában a ház hossz tengelyével párhuzamosan futnak. A gerendákat a szobában kereszt-mestergerenda támasztja alá. Szépen faragott keményfa kereszt-mestergerenda található Lengyel Mária, Szentbékáll, Zrínyi u. 5. sz. alatti, egykor füstös konyhás házában szobájában. A tulajdonos szerint a ház oromfalának vakolatán korábban az 1816-os évszám volt olvasható. Bárány Gábor (Kővágóórs, Zrínyi u. 7.) házában hátsó szobájában a tölgyfa gerendák a ház hossz tengelyével párhuzamosan futnak. Korábban a szobában kereszt-mestergerenda is volt, de egy átépítés során 1948-ban levették. A családi Bibliába tett feljegyzés szerint a ház 1771-ben épült.

Barabás Jenő felhívta a figyelmet, hogy a kereszt-mestergerenda egykori meglétére akkor is következtetni tudunk, ha maga a kereszt-mestergerenda már nem található meg. Egykori elterjedési területén kereszt-mestergerenda nélkül is előfordulhatnak a ház hossz tengelyével párhuzamos födémgerendák. Így futnak a keményfa gerendák a Salföld, Kossuth u. 38. sz. alatti ma is kemény nélküli, füstös konyhás ház szobájában és konyhájában. A ház ma lakatlan, özv. Horváth Gyuláné örököseié. Az egykori füstös konyhákban a gerendák ilyen irányú futása gyakran előfordult. Özv. Antal Istvánné (Kővágóórs, Petőfi u. 38.) és özv. Szilágyi Jánosné (Kővágóórs, Vörösmarty u. 4.) egykori füstös konyhájában ma is a ház hossz tengelyével párhuzamosan futnak a gerendák. Köveskálón özv. Hajba Lajosné (Fő u. 5.) házában építéskor, 1885-ben hátul megmaradt a szoba—füstös konyha—istálló beosztású régi ház. A konyhában a gerendák a ház hossz tengelyével párhuzamosan helyezkednek el. Az említett épületek a terület legrégebbi lakóházai közé tartoznak, valamennyi a XVIII. században

és a XIX. század első felében épült. Kereszt-mestergerendát a XIX. második felében vagy századunkban épült lakóházban nem találtam. Ugyanígy a födém anyagaként alkalmazott keményfa is a XIX. század közepét megelőző időszakra jellemző. Tudjuk, hogy valamennyi község határához nemesi, paraszti tulajdonú erdő tartozott, amelynek állománya elsősorban lombos fa, keményfa volt. A keményfa födémek és a tetőszerkezet anyaga ezekből az erdőkből származik.

A XIX. század második felében és a századunkban épült házak födeme és tetőszerkezete már elsősorban fenyőfából készült. Fenyőfával az I. világháború végéig, elvéve az 1920-as évekig a felső-őrségi magyar és a nyugat-magyarországi (burgenlandi) hienc fuvarosok látták el a Káli-medence községeit. Adatközlőm, Mohos Károly (sz. 1901) köveskáli lakos így beszélt róluk: „A stájer *héncek* jöttek kocsival, nagy *igás hénclovakkal*, a nyakukon *iga* volt. Szekerüknek két fenyődurungból állt az oldala, négy rakoncája volt, közte a fenyődeszka, lé, gerenda, szarufa. Csak a fuvarosnak volt egy szalma- vagy szénaülése, a lábait lógtak a kocsi rúdra. Hátul meg három lécből óriási saráglya volt, ahol tartották a szénát a lovaknak. Sokszor tíz kocsi is jött egymásután. A fa tetején voltak az üres hordók, még négy is volt egy kocsin, húsz-huszonöt hektolitert is elvittek egy kocsival. Az 1920-as évekig jártak ide. Tapolca felől, Mindszentkállán keresztül jöttek. A nagy-kocsmánál volt a beszálló, ha este értek ide, akkor oda beszálltak. Mentek Tagyonba, Zánkára, Antalfára. A nagy-kocsmá istállójába harminc ló fért, a *lábás lészer* alá beálltak a kocsival. Reggel mentek tovább. Visszafelé is itt aludtak. Aki nek kellett, szolt nek, hogy hozzanak fát, megrendelték. Úgy is volt, hogy lehetett tőlük szabadon venni. Borért is lehetett tőlük fát venni. A hegyben rakodtak meg a borral. Piros almát is hoztak ládászám, aminek a belseje is piros. Azt itt adták el pénzért. Nagyon olcsón adták. Felsőőrből, Pinkafőről, Zalalövőről jöttek. A fáért átmentek Stájerbe. A *héncek* tudtak magyarul, törve beszéltek, mint a magyarországi svábok.” Balatonhenyén özv. Böde Józsefné

13. ábra. Szelement tartó, ajtóval ellátott középső oromfal (csipkefal), Mindszentkál, Rákóczi tér 18.

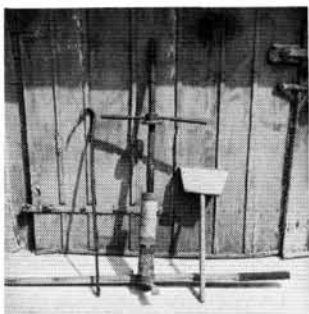
Abb. 13. Mittlere Giebelmauer, Mindszentkál, Rákóczi Platz 18.

14. ábra. A monoszlói Kerkápoly-ház csonka kontyos teteje, Hegyi u. 1.

Abb. 14. Das Kerkápoly-Haus mit stumpfen Schopfwalmdach, Monoszló, Hegyi Str. 1.

15. ábra. A lécekhöz kötött zsupkévék, a gicák, Mindszentkál, Rákóczi tér 18.

Abb. 15. Die zu den Latten gebundene Schaubgarben, Mindszentkál, Rákóczi Platz 8.

16. ábra. Mohos Károly köveskáli nádázó szerszámai: nyárs, satu, pofozó

Abb. 16. Schilfrohrfachmanns Werkzeuge Köveskál

17. ábra. Lengyel Mária 1816-ban épült füstös konyhás háza, Szentbékállá, Zrinyi u. 5.

Abb. 17. Das ehemalige Rauchkitchenhaus von Mária Lengyel, Baujahr. 1816. Szentbékállá, Zrinyi Strasse 5.

18. ábra. Özv. Egyed Kálmánné füstös konyhás háza, Kékkút, Fő u. 55.

Abb. 18. Rauchkitchenhaus der Wittwe Kálmánné Egyed, Kékkút, Fő Strasse 55.

(szül. 1905) a hienc fafuvarosok kapcsán említette: „A magyar fenyő nem jó, nem tartós, a német fenyő a tartós.”

Századunkban már leggyakrabban a közeli fatelepeken szerezték be az épületefát. Révfülpön, Diszelben, Tapolcán *deszkametsző* és fatelepe is volt. A hienek elmaradása után Révfülpön Polacsek Ármin nyitott fakereskedést. Stájerországban volt erdeje, onnan hordta a fát.

A boltozott födémek két formájával: a *csehsüvegboltozattal* és a *dongaboltozattal* gyakran találkozunk a Káli-medence községeiben. Csehsüvegboltozatú szobákat (*csehbót*, *bótszoba*), konyhákat, tornácokat (*gang*) elsősorban a jómódú nemesi és honorációr réteg házaiban, valamint az uradalmi alkalmazottak számára épített lakóházakban találunk. Később ezek a házak jómódú parasztok tulajdonába kerülhettek. Dongaboltozatú kamrát (*bótkamra*), istállót (*bóti-tálló*) parasztházaknál is találunk. A boltozatok anyaga kő, ritkán téglá.

Csehsüvegboltozatú Köveskálön özv. Kövesdi Károlyné Fő u. 24. sz. alatti házában a hátsó szoba. Az első szoba gerendás. A ház korábban Rédey István uradalmi gazdatiszté volt. Györffy Kálmánnál (Fő u. 40.) a hátsó kisháló csehsüvegboltozatú. A ház jómódú nemesi familiaké (Szalay, Kenessey) volt. Csehsüvegboltozatú a szoba és a konyha Borbély Gyula házában (Henyey u. 58.). Az épület 1952-ig Fábián Zsigmond jómódú birtokos tulajdona, aki három házzal is bírt Köveskálön. Ezt a házat a hagyomány szerint olasz kőművesek építették. Fábiánék másik háza a Henyei úton jelenleg Szokoly Lajosé. Ennek egyik csehsüvegboltozatú szobájában korábban tejszarnok működött.

Balatonhenyén Madár Dezső (Kossuth u. 49.) házában a nagyszoba és a kisháló csehsüvegboltozatú. A nagyszobát 1910 körül az erősítő boltív (*szivárvány*) vonalában kettéválasztották. A szobák dongaboltozatú folyosóról nyílnak. A házat dr. Salkovits Sándor földmérőmérnök építette, tőle vásárolta meg Madár József jómódú birtokos 1852-ben.

Szentbékállán özv. Neuperger Lajosné házában (Jókai u. 1.) a két első szoba téglá csehsüveg-

boltozatú. A hátsó szoba keményfa födémgerendájába vésve ez olvasható: „KÉSZÜLT BARBÉLY JOSEF A 1837 ESZTEN 2 SZEPTEMBER.” A hagyomány szerint a Neuperger-házat és a vele szomszédos Molnár Gyula-féle házat a múlt század első felében az Esterházy-uradalom ispánja, illetve erdésze építtette. Özv. Istvány Jenőné házában (Kossuth u. 9.) a hátsó szoba csehsüvegboltozatú volt. Egyik sarka beszakadt, ezért az 1960-as években a boltozatot lebontották. A ház 1825-ben épült. Mindszentkállán Hoffmann Gyula házában (Rákóczi tér 18.) a hátsó szoba és a kamra téglá csehsüvegboltozatú. A szoba boltozata zöldre festett, középen stukkódísz: kör alakú mezőben rozetta.

A legtöbb csehsüvegboltozatú szobát Kővágóörsön találtam. Bárány Gábor házában a 6×6 m-es nagyszoba csehsüvegboltozatát középen erősítő boltív (*szivárvány*) választja két boltífelületre. Mai tulajdonosa a nemes Duchon család leszármazottja. Hasonló szerkezetű Varga Béla Zrinyi u. 6. sz. alatti házában a jelenleg asztalosműhelyként használt szoba csehsüvegboltozata. A ház korábban az Eöze család tulajdonában volt. Az evangélikus templom mellett az Ács Dániel-féle lakatlan ház első szobája csehsüvegboltozatú, középen *szivárvány*val. Gádora is boltozott födémű. Konyhájának téglá szabad kéményét ugyancsak hatalmas kő dongaboltozat hordja. A Kerkápoly-kúria (Petőfi u. 18.) nagy- és kishálója is csehsüvegboltozatú. Oromfalán az 1821-es évszám olvasható. Alatta dongaboltozatú köpince van. Özv. Salamon Ferencné (Petőfi u. 14.) házában 4×4 m-es hátsó szobája kő csehsüvegboltozatú. A ház 1913 előtt Ács Vince nemességgel bíró, jómódú gazdaemberé volt. Dr. Simonyi Ernőné (Dóza u. 7.) házat 1824-ben építtette Barla Mihály kővágóörsi evangélikus pap. Szabad kéményes konyhájához mindkét oldalról egy nagy- és egy kisháló kapcsolódik. Építésekor mind a négy szoba csehsüvegboltozatú volt. Ma már csak a hátsó kisháló ilyen, mivel a másik három boltozat megrepedezett, ezért 1928-ban lebontották azokat.

A dongaboltozatú kamrák jó részét napjainkban szobaként használják. Minden esetben a ház

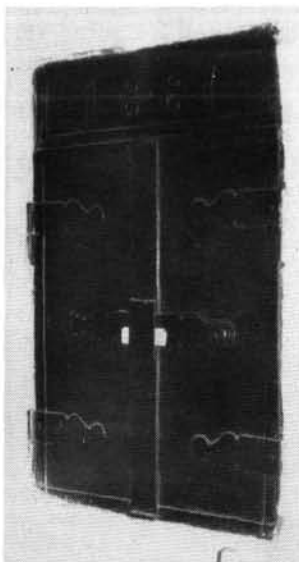
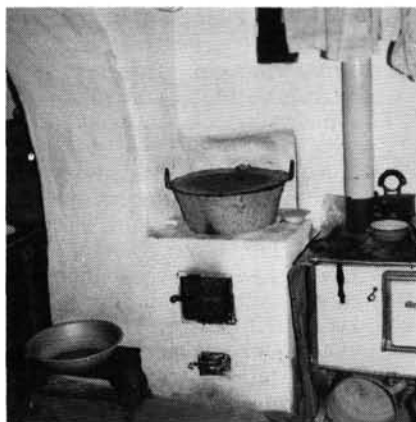
hátsó szobája dongaboltozatú. Szobaként használják a dongaboltozatos helyiséget: özv. Bende Józsefné (Balatonhenye, Kossuth u. 90.), Gellei Erzsébet (Kövágóórs, Ady u. 12.), Gabay László budapesti tanár (Kövágóórs, Vörösmarty u. 10, korábban Gombos Gábor háza). Szentbékállán Lengyel Mária (Zrínyi u. 5.) házában *bótkamrájában* a század elején az akkori tulajdonos, Vajai Magdolna lakott, a ház első szobáját bérbe adta. A kő dongaboltozat a kamra egyik sarkában leszakadt, ezért 1968-ban lebontották, és síkmeny-nyezetűvé alakították. Kamraként használják. Ugyancsak kamraként szolgál a *bótkamra* Kövágóórsön Bárany Gábornál, Balatonhenyén özv. Székely Gyulánénál (Kossuth u. 125.). Utóbbi helyen az istálló is kő dongaboltozatú. Balatonhenyén a falu végén a Harmat Pál-féle ház (Kossuth u.) hátsó szobája is dongaboltozatú. Ugyancsak dongaboltozat fedí a köveskáli régi református iskola tantermét. Az épület századunk elején a Sebestyén család tulajdonába került. A kamraként használt *bótkamrában* találjuk a gabonáshombárokat, a gabonátárolásra használt, régi, egyfenekű boroshordókat is.

Szentbékállán Marton Dániel (1858–1946) kőművesmester hagyatékában egy, a századfordulón keletkezett tervrajzára bukkantam. A tervrajz egy kétszobás, szabad kéményes konyhájú házról készült, amelyhez hátul dongaboltozatú kamra tartozik.

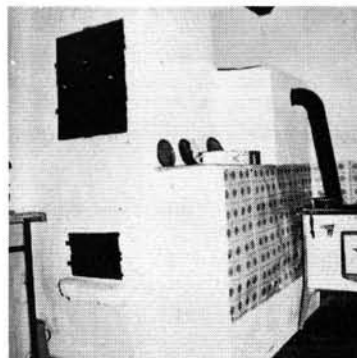
Tetőszerkezet. A Káli-medencében a régi és domináns tetőszerkezet az *ollóágasos* tető. Elöl-hátul kő oromfal (*csipkefal*), közepén, a válaszfalak fölött ajtóval ellátott egész vagy fél *csipkefal*, de leggyakrabban ollóágasok tartják a *szele-ment*. Az ollókat a válaszfalak fölötti *ollógeren-*

dákba csapolják, amelyek a födémgerendákhoz hasonlóan, a *sárgerendán* nyugszanak. A *sárgerenda* a kőfal külső 3/4 részén fut. A felül egymáshoz csapolt *födélfákat* a szelemenhez szege-lik. Alsó végeiket a sárgerendához egyszerű *horgolással* kötik, majd szegelik. A sárgerendán túl az eres (isztergye) 25-40 cm-rel lóg túl. A XIX. század közepe előtt épült házak tetőanyaga — a födémhez hasonlóan — helyi keményfa, leggyakrabban tölgyfa, bükkfa, cserfa. Gyakran látunk hasított, bárdolatlan ollóágasokat, födél-fákat, keményfa husángokból készült lécezést. A szelemen viszont minden esetben gondosan megmunkált, vastag fa. Értékét jelzi, hogy tűz-vész után a megpörköltödött, kívül megégett szele-ment újra felhasználták. Balatonhenyén az 1844-ben épült Kenessey-ház (Kossuth u. 125.) nádteteje „még a betyárvilág alatt” leégett. Újra-nádaztatták, egészen az 1960-as évekig nádas volt, amikor becserepeztették. Még ekkor is ollóágasos tetőszerkezet készült. Az ollóágasokat, födélfákat, a lécezést kicserélték (fenyőfa), de hátul a konyha és a *bótkamra* fölé visszakerült az 1844-ből való, égett nyárfa szelemen.

Hosszú ágasos tetőszerkezettel lakóházon se-hol nem találkoztam a Káli-medencében. Ennek előfordulását nem is vártam, mivel *Vajkai Aurél* már 1940-ben megállapította, hogy a zalai Bala-ton-parton a hosszú ágasos tetőszerkezet hiány-zik. Rövid ágasos tetőszerkezetet eddig egyetlen helyen: özv. Székely Józsefné, Balatonhenye, Kossuth utcai házában láttam. A szelement szük-ség esetén később a rövid ágásra emlékeztető oszloppal támaszthatták alá. Erre utal Ns. So-modi István és Sas Pál köveskáli borbírák 1807-ből ránk maradt számadása: „A kotsma háznál

19. ábra. A katlan Németh Lajos eredetileg szabad kéményes konyhájában, Köveskál, Henyei u. 1.
Abb. 19. Kessel bei Lajos Németh. Die Küche war original mit freiem Schornstein gebaut. Köveskál, Henyei Str. 1.
20. ábra. Konyhai mászkőmű pléhajtója, 1887. Böczi Károly Köveskál, Fő u. 27. sz. házában
Abb. 20. Kletterschornsteintür mit der Jahreszahl 1887, bei Károly Böczi, Köveskál, Fő Strasse 27.
21. ábra. Kocka alakú kemence özv. Székely Józsefné Balatonhenye Kossuth utcai házában
Abb. 21. Würfelförmiger Backofen bei der Wittwe Józsefné Székely, in der Küche; Balatonhenye, Kossuth Strasse

22. ábra. Régi takaréktűzhely csempéivel borított kemence, Mindszentkál, Tanács-köz 9., Hoffmann testvérek
Abb. 22. Mit den Kacheln des alten Spaarherdes gedeckter Backofen in der Küche der Geschwister Hoffmann, Mindszentkál, Tanács-köz 9.

23. ábra. Tüzelőpadka Gellei Erzsébet szabad kéményes konyhájában, Kövágóörs

Abb. 23. Offene Feuerbank bei Erzsébet Gellei in der Küche mit freiem Schornstein. Kövágóörs, Ady Strasse 12.

24. ábra. Mászókéményhez kapcsolódó kemence, özv. Bende Józsefné Balatonhenye, Kossuth u. 90. konyhájában
Abb. 24. Kletterschornstein mit dem dazu gehörenden Backofen bei Wittwe Józsefné Bende, in der Küche, Balatonhenye, Kossuth Strasse 90.

a szelemen alá egy dúcot tettem a segítőknek
atam 1 Itze."

Tetőforma szempontjából ma a *nyeregterető* az egyeduralgódó. A korábbi emléanyagban szór-
ványosan *kontyos tetővel* és *sátortetővel* is ta-
lálkozunk. A monoszlói református parókia teteje
elől oromfalas (*csipkefalas*), hátul kontyos. Mind-
két végén *farazatos* (kontyos) tető fedte a Köves-
kálról említett favázás sövényfalú házat. Köves-
kálon a Bozót utcában Fehér János egykori fűs-
tös konyhás háza is kontyos tetejű volt. A kon-
tyos tetőnél a szelement ollóágasok tartották.
Köveskálon a fűstös konyhás Kertész-házat
zsúpos sátortető fedte. A monoszlói Kerkápoly-
ház (Hegyi u. 1.) teteje *csónka kontyos*. Az
egyeduralgódó nyeregteretős, gazdag vakolat-
architektúrájú *csipkefalas* (oromfalas), gyakran
tornácós házak sora, utcaképe nagymértékben
emeli a Káli-medence népi építészetének eszté-
tikai értékét.

Héjazat. A két fontos tetőfedő anyag: a *zsúp*
és a *nád* közül korábban a zsúpé volt a vezető
szerep. A Káli-medencében a *kévé* (*gicás*) *zsúpo-
zás* terjedt el. Ez Nyugat-Dunántúl (Őrség, Gö-
csej) felé mutató kapcsolatokra utal, e területe-
ket is a *kévé* zsúpozás jellemzi.⁸ Ezzel szemben
Kelet-Dunántúlon (Vértes, Mezőföld) már *felvert
zsúptetőket* találunk. A Káli-medencében az
egyik fő termesztett gabonafajta a rozs, amely-
nek kézi csépelésű szalmájából nyerték a zsúpot.
Zsúp adásáról-vételéről az egyházi számadások-
ból is gyakran értesülünk. A monoszlói református
egyház 1845. évi gondnoki számadáskönyvé-
ben olvashatjuk: „Antalfán 100 kévé zsúptét
adtam 10 Ft Kenyeres János kurátor adott 100
kévé zsúpot 10 Ft
Kenyeres Sándornak eladtam 76 kévé zsúpot
(12 xr) 7 Ft 36 xr
Ugyan annak 40 kévét 10 xr-jával párját 3 Ft
20 xr
Horváth Jánosnak 30 kévét 10 xr párját 1 Ft
30 xr

Csekő Jánosnak 10 kévét 50 xr

Csekő Sándornak 20 kévét 1 Ft 40 xr."

Szegletes István Szentbékáll, Petőfi u. 6. sz.
alatti házának zsúpteteje 1860 körül leégett. Tu-
lajdonosa a bírótól írásbeli igazolást kapott a
tűzesetről, s a közeli falvakba (Köveskál, Bala-
tonhenye, Pula, Ócs, Padrag) ment zsúpot gyűj-
teni. Aki csak tudta, 5-10 kévé zsúppal segítette
az *égettet*. Végül egy hosszú szekérrel 500 kévé
zsúpot hozott haza.

A nádat a Balatonból, a közeli Révfülöpről,
Pálkövéről, Balatonrendesről hozták. Itt a tulaj-
donosok *nyilasokban* (táblákban) árverés útján
árulták a nádat. A vevő harmadában arattatta le:
a nád 2/3-a az övé, 1/3-a a nádvágóé lett. *Toló-
kaszával* és *gyalázkával* vágta a nádat.

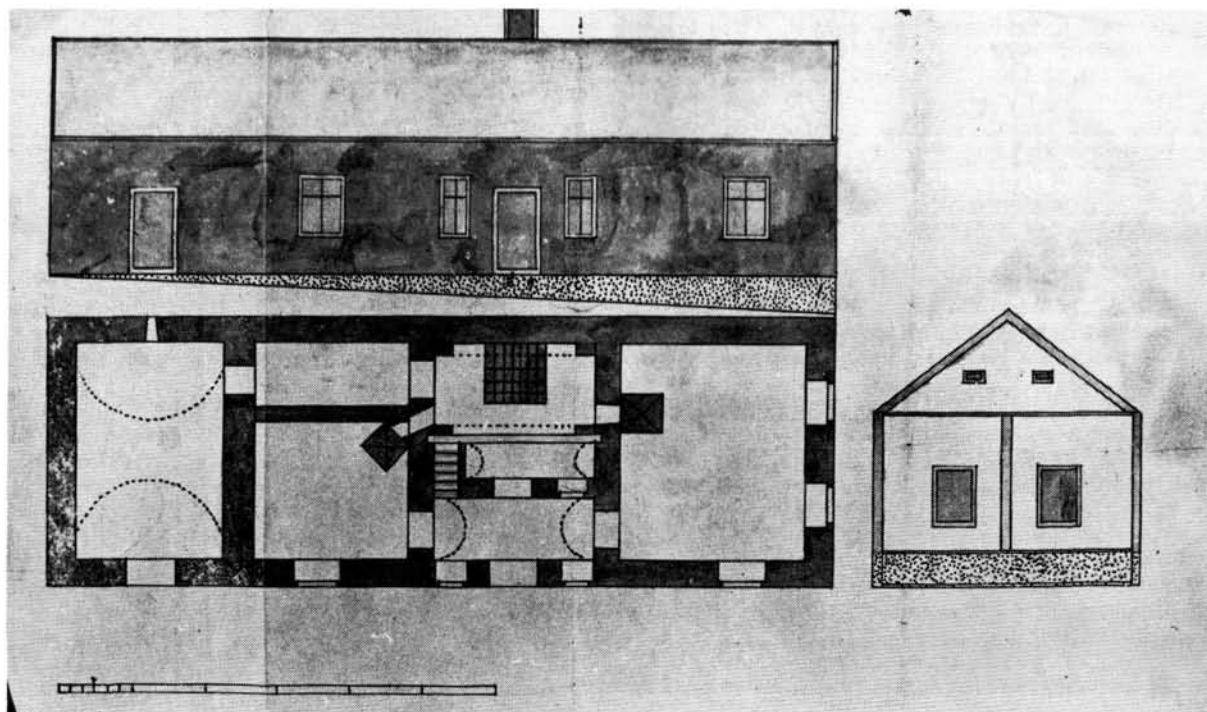
A zsúp- és a nádtetőkészítés munkamenetét
Mohos Károly köveskáli nádázó ismertette meg
velem. Az elcsépeelt rozsszalmából a zsúpozó
gicákat csinált. A szalmakötéssel átkötött *zsúp-
kévé* átmérője kb. 80 cm volt. A zsúpozó kibon-
totta a kévét, 1/5 részét elvette, a tövétől 20 cm-
re vékony szalmakötéssel átkötötte, *cucaféval* át-
szúrta, és megcsavarta *gicának*. Reggel a szérüs-
kertben megcsinálta az egész napra való *gicát*.
Négyzetméterenként 18 db *gica* kellett. Egy *se-
gítség* odahordta, egy másik meg fölszórta a zsú-
pozónak, aki elkapkodta, 4-5 *gicát* maga mellé
rakott, és elkezdte felkötni. A *gicát* a saját anyá-
gával kötötte oda a léchez. *Gicákkal*, *kötözött*
zsúppal fedett házak legtovább Mindszentkállán
maradtak fenn. Itt Csombó Béláné háza (Petőfi
u.) 1982-ig ilyen volt, ekkor a *gicás* zsúp tetejét
hullámpalára cserélték. Szerencsére már koráb-
ban sikerült lefényképezni. Tetejét Mohos Ká-
roly zsúpozta. A zsúptető gerincének szegését
sörtézésnek nevezték. A *sörtének* való a *gicánál*
valamivel nagyobb csomó zsúp. Vékony szalma-
kötéssel ezt is jó szorosan összekötötték, *cuca-
jával* átszúrták, kétfelé vették, de nem tekerték
meg. Lerakták a földre, elhúzták kétfelé, vízzel
megöntözték, hogy meggyengüljön. Másnap így
álltak neki föltenni a *sörtét*. Egy-egy csomót

vettek, megtekerték, a végét a tekerés alá dugták. *Sörtézéssel* így szépen fonott tetőgerincet készítettek. A tetőgerinc két végére egy-egy álló zsúpcsomó, a *bóbíta* került. Zsúpozáshoz létrán kívül csak a *cucala* kellett. Ez 40-50 cm hosszú, mindkét végén hegyes, lapos keményfa szerszám.

Nádazáskor két *lábiát*, a vendégoldalnál erősebb akácfát támasztottak az ereszhez. A lábakra keresztben egy hosszú, vastag fa került, ezen járt a nádazó, ez az *állása*. Efölé jött még egy fa, a faltól 60-70 cm-re, ez tartotta a nád végeit, az ereszt. A *csipkefal* felett, a tetősík végén elkészítették a *szegélyt*. Jó erősen összeszorított kévákat, szegélyt erősítettek a szarufához, amelyre felül lépcsőszerűen apró nádcsomókat kötöztek. A nádkévéket a *segítség* feladogatta a tetőre, a nádazó felrakta egymás mellé. A kék sás- vagy drótköteleit a nádazó kibontotta, a nádat a lécezésen szétterítette. A *felterítés* után a nádat *csaptatóval* lecsaptatták. A *csaptató* 5-6 cm átmérőjű, hosszú körös, gertyán vagy akácfa volt, amit 40 cm-enként a léchez és a szarufához kötöttek. A múlt században még *gúzzsal* (fűzavesszővel) kötöttek. A kötözés segédeszköze a vasból készült, hegyes, egyenes, lyukas végű *nyárs*. Ezt a nádazó a csaptató alatt és felett a tetőbe szúrta, a segítség a padlason drótot fűzött bele. A csaptatókat a következő sor nád vége eltakarta. Kötözés után jött a *fölverés*, hogy sima legyen a tető. Ezt keményfából készült, végén megvasalt, nyeles *pofozóval* végezték. Kelet-Dunántúlról, a Velencei-tó és a Sárrét területéről ismert nádverő *kefél*, fogazott verőt

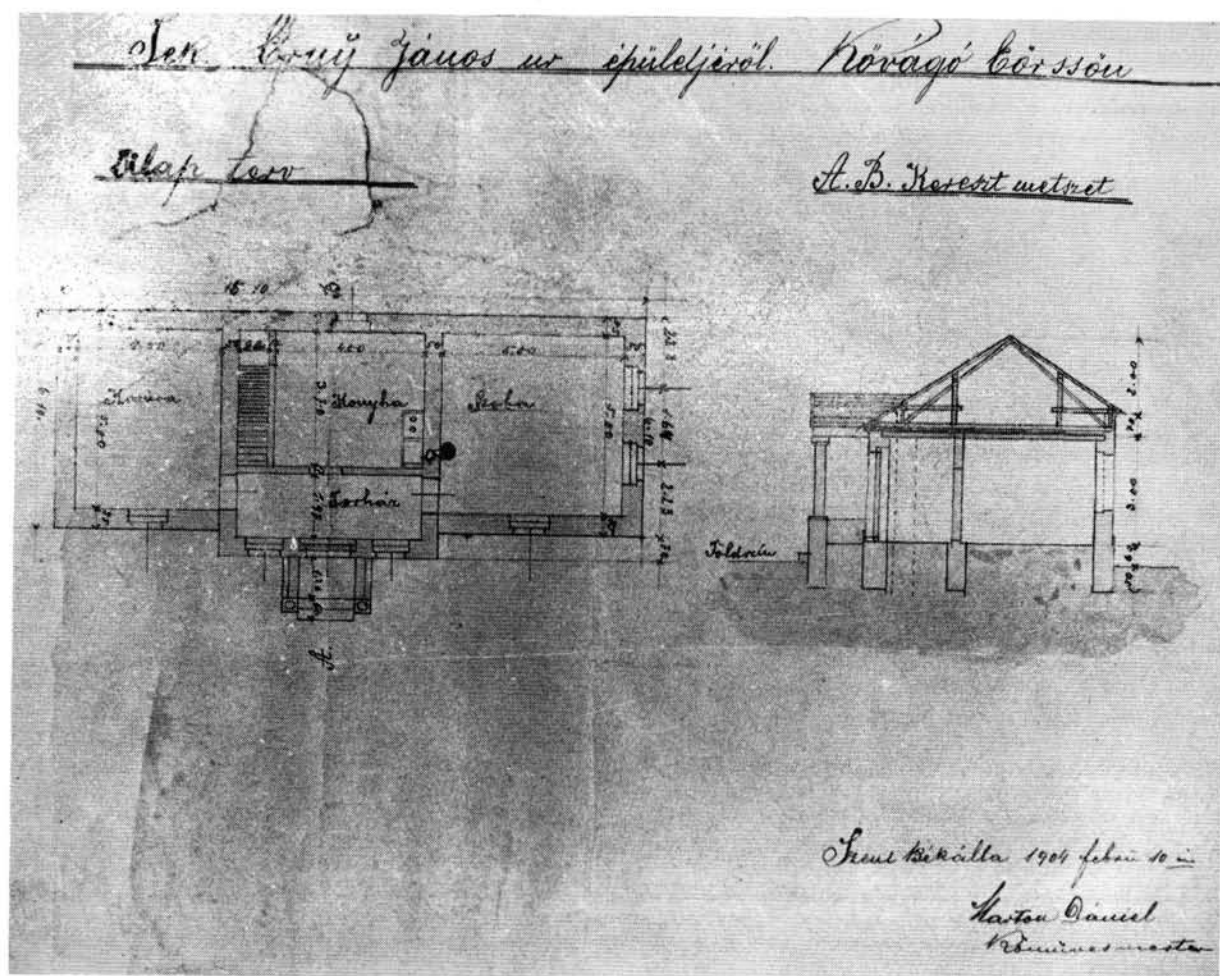
nem használták.⁹ A csaptatókat fából, századunkban már vasból készült csavaros *satuval* szorították le. Minden sornál *satultak*: a megtárgult drótot a *segítség* húzta meg a padlason. A tető magasságától és a nád hosszától függően 3-4-5-6 soros tetők voltak. A legfelső sort a gerincnél (*urom*) *beszegették*: a gerinc felett egymást keresztező nádcsomókat markonként összefonták. A *szegés* tetejére két szál deszkából összeszegett gerinctakaró (*uromtakaró*) került, amit a *szegés*hez kötöttek dróttal. Ha nem volt deszka, akkor egy vékonyabb nádkévéket kötöttek össze, és a szegésre kötötték. A legtöbb helyen még ez sem volt, hanem a zsúptetőhöz hasonlóan a szegés szabadon maradt. A tetőgerinc két végére nádból *padogát* tettek. A két *padogát* megcsinálták a földön: nádkévéket dróttal jó erősen összekötöttek, a végét kétfelé vették, középebe egyméteres cöveket szúrtak, és a csipkefal fölött beleverték a tetőbe. Alsó végeit a csaptatóval csaptatták le. Négyzetméterenként 16 kéve nád kellett, amiből 20-25-30 cm vastag új tetőt készítettek. A *szegés*hez méterenként 5 kéve nádra volt szükség. Megkülönböztettek *szegni való nádat*, amely szép hosszú, és *verni való nádat*, ami rövidebb is lehetett. A nádazó szerszámkészletéhez az állásfán, nyáron, *pofozón* és *satun* kívül a nádtetőn való járáshoz a hegyes vaskarmokkal a nádtetőbe szúrható, kétfokú létra, a *macska* tartozott. A nádazáshoz egy *segítség* kellett: ő adogatta fel a nádat, a padlason ő szúrta a *nyársba* a drótot, *satuláskor* ő tette a hosszú fát két szarufa közé.

A tetőfedés anyagában századunkban robba-

25. ábra. Marton Dániel szentbékai kőművesmester tervrajza kétszobás, szabad kéményes konyhájú, dongaboltozatos kamrájú házról

Abb. 25. Bauplan des Maurermeisters Dániel Marton von der Jahrhundertwende. Wohnhaus mit zwei Zimmern, Küche mit freiem Schornstein, Tonnengewölbe in der Kammer.

26. ábra. Marton Dániel kőművesmester tervrajza 1904-ből Erny János kővágóörsi házáról
Abb. 26. Bauplan des Maurermeisters Dániel Marton vom Jahre 1904 über das Haus von János Erny in Kővágóörs.

násszerű változást egy-egy nagy tűzvész idézett elő. Monoszlón az 1910-es nagy tűzvész után több házat bádogtetővel építettek újra. Szentbékálla 1918-ban égett le, ekkor már cseréptetővel építették fel a megégett házakat.

A zsúp és nád elsődlegessége mellett a héjazat anyaga alárendelten fazsindely vagy hódfarkú cserép is lehetett. Ezekkel ritkán találoztunk parasztházon. Köveskálán az I. világháború előtt a katolikus templom, a kocsmafészer (lábas kocsiszín) és Turi István háza fazsindelyes volt. Szentbékállán 1912-ig fazsindely fedte a templomot. Fazsindelyes volt az 1930-as évekig a szentbékállai grófház: az Esterházy-uradalom egykori cselédháza is (ma a Pegazus Fogadó).

TUZELŐRENDSZER

A Káli-medence eredetileg a füstös konyhás—kályhás tüzelőrendszer területe volt, ahol a szabad kémény már a XVIII. században megjelent. Területünkön a XVIII—XX. században e két tüzelőtípus egymás mellett élt. A nyilvánvalóan régies füstös konyhás—kályhás tüzelőrendszer

elsősorban a parasztság lakóházait jellemezte, s egészen századunk elejéig számbeli fölényben volt a kéményes házakkal szemben. Nyitrai Ferenc (sz. 1905) szentbékállai kőműves becslése szerint a faluban az 1910-es években a házak 3/4 része még füstös konyhás volt. Csupán 1/4 részük volt szabad kéményes vagy mászókérményes. Utóbbi kémény már teljesen zárt, 45 cm átmérőjű téglakémény.¹⁰ A mászható kémény neve onnan származik, hogy tisztításakor a kéményseprő felmászott benne, s oldaláról lekaparta a kormot.

Legrégibb, biztosan datálható épületeink szabad kéményesek. Ezek a házak mind a jómódú nemesi, honorácior réteg épületei voltak, vagy egyházi, uradalmi eredetűek. Természetesen később paraszti kézre kerülhettek. Szabad kéményes házként épült fel a monoszlói református parókia (1765), Kővágóörsön a Duchon-ház (1771), a Kerkápoly-kúria (1821), a Barla-ház (1824), Szentbékállán az Istvády-ház (1825) és a Neuperger-ház (1837).

Marton Gábor köveskáli református lelkész a Káli-medence és a Balaton-felvidék közséigeiből hozott adatokban gazdag méhészeti könyvében

1816-ban két helyen is utalt a lakóházak tüzelőrendszerére. Tanácsa szerint a méhkasok téli elhelyezésére a legjobb hely: „az olyan szobának a' padlása a' mellyet télen fűtenek —, de füstös padlás ne legyen, mert a' füstbenn elvesznek”.¹¹ Zala vármegye küldöttsége 1815. október 9-én a gazdaságos méhtartás megismerése céljából megvizsgálta Márton Gábor köveskálit „méhes gazdaságát”. A küldöttség jelentésében ezt olvashatjuk: „Tisztelt Márton Gábor Úrnak Méhesse vagyon a' Falunak közepén lévő lakása mellett edgy kösziklákon készült kis kertbenn, mellynek hossza hat öl, széle négy öl. A' Méhesnek helyén 's előtte két lépésre a' föld fél ölnyre ki vagyon ásva, úgy, hogy gráditson megy le abba az ember, egyenesen délnek vagyon fordítva, és napnyugati vége fél szeglett alatt napkeletnek meghajtva. Előtte emelve vagyon napkeletről négy ölnyre a' Parochialis Ház; délről hat ölnyre a' Torony és a' Templom; napnyugatról mellette és alatta vagyon a' közönséges szekerút, 's azon túl a' kémény nélkül való füstös házak, mellyek egyébaránt is körös körül terjednek.”¹² Az idézett első adat arra utal, hogy a XIX. század elején már akadtak szabad kéményes házak is. Ilyen lehetett Márton Gábor lakása, a köveskálit „parochialis ház” is, amelyet a domináns füstös konyhás házak vettek körül. Ismerjük Márton Gábor saját lakóházát is, amelyet valószínűleg nyugdíjazása előtt építtetett Köveskálon. Ez a XIX. század első felében épült ház szabad kéményes. Jelenleg Németh Lajos tulajdona (Hennyei u. 1.). Korábban hátsó szobájában *kupás szemű zöld kályha* állt. Szabad kéményét az I. világháború után deszkamennyezettel zárták le, középen ajtóval. A szabad kémény alatt a konyha bal felében ma egy *katlan* található. Eredetileg mellvédes, kosárives, árkádsoros tornácra keresztül jutottak a konyhába és a szobákba. Az árkádsort később három ablakkal és ajtóval rakták be. A tornác födéme téglá dongaboltozat. A kőfalak ollóágas-szelemenés tetőszerkezetet tartanak, amelyet az 1950-es évekig nádhéjazat fedett.

Márton Dániel kőművesmester említett tervrajzán még szabad kéményes konyhát látunk középen nagy, kocka alakú kenyérsütő kemencével. Mindkét szobába a konyhából fűthető cserépkályhát tervezett. A tüzelőpadkák és a katlan már hiányoznak. Egy másik, 1904-ben keletkezett tervrajzán, amely „Tek. Erny János úr” kövágó-örsi házát ábrázolja, már a szoba és a konyha közötti falba épített cilinderkéményhez csatlakozó szobai kályhát és konyhai rakott takaréktűzhelyet látunk.

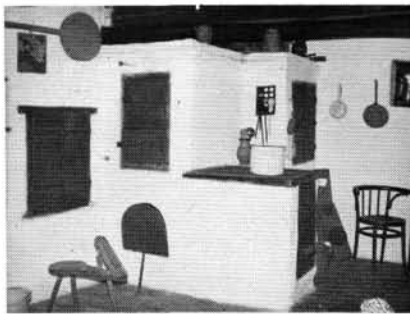
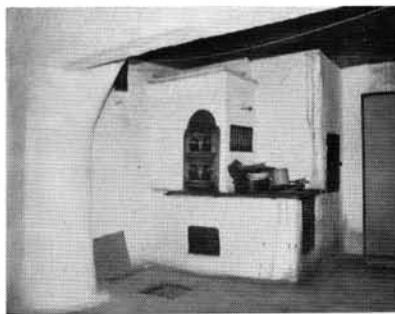
Terepmunkám során igyekeztem minél több füstös konyhás, szabad kéményes házat, népi építészeti szempontból értékelhető tüzelőberendezést felderíteni, dokumentálni. Köveskálon az I. világháború előtti időszakban még a jómódú nemesi családok házai között is akadt *füstös konyhás* épület. 1905-ig ilyen volt Györfy Kálmán háza (Fő u. 40.) is, ahol a füstös konyhához zöld szemes kályhás első és sárga szemes kályhával ellátott hátsó szoba kapcsolódott. Özv. Hegyi Ferencné háza (Bozót u. 12.) ma is füstös konyhás. Konyhájában a kocka alakú kenyérsütő kemence sárból készült. Magassága 90 cm, alapterülete 110 × 120 cm, falvastagsága 30 cm. Négy kenyér és egy *pompos* sült meg benne. A füstös konyha keményfa mennyezetdeszkájába egy 30 × 20 cm-es *füstlyukat* vágtak, amelyen keresztül a füst a padlásra húzódott. Az épület zárt gádorán ma is *kettős* (felezett) *ajtó* található. Özv. Hajba Lajosné 1885-ben épült házában (Fő u. 5.) füstös konyha és szabad kémény is volt. Első helyisége, a kovácműhely fölé szabad kémény borult, konyháját azonban 1959-ig füstös konyhaként használták. Az egykori füstös konyhába ebben az évben a termelőszövetkezet építőbrigádja mászókémenyt épített. Hajba Lajosné így emlékezett vissza a füstös konyhára: „Sokszor kívül néztünk befelé, ette a szemünket a füst. Mikor fűjt a szél, akkor jobban kihajtott a füstöt. Mikor nyomott volt a levegő, akkor megállt a konyhában, és csak lebegett. Napam a szabad tűznél a póción főzött kormos fazékban, a konyha bal oldalán, a szobai fal mel-

27. ábra. Kocka alakú kemence Gellei Erzsébet konyhájában, Kövágóörs
Abb. 27. Würfelförmiger Backofen bei Erzsébet Gellei in der Küche Kövágóörs

28. ábra. Kemence a Kankó-ház füstös konyhájában, Kövágóörs, Rákóczi u. 10. (dr. Rohály Gábor nyaralója)
Abb. 28. Backofen in der Rauchküche beim Kankó-Haus in Kövágóörs, Rákóczi Strasse 10. Heute Wochenendehaus von Dr. Gábor Rohály.

29. ábra. Mászókémenyhez kapcsolódó, kemencéből, takaréktűzhelyből és katlanból álló tűzhelykombinát, özv. Székely Gyuláné konyhája, Balatonhenye, Kossuth u. 121.
Abb. 29. Sparherdkombinat mit Kletterschornstein, Paarherd, Backofen und Kessel in der Küche der Wittwe Gyuláné Székely, Balatonhenye, Kossuth Strasse 21.

30. ábra. Takaréktűzhely-kombinát, a kemence előtt kenyérbevető lyuk, Mindszentkál, Rákóczi tér 18. Hoffmann-ház

Abb. 30. Sparherdkombinat beim Hoffmann-Haus in Mindszentkál, Rákóczi Platz 18. Vor dem niedrigen Backofen befindet sich eine Grube in der die Frau beim Heizen und Broteinschieben stand.

31. ábra. Takaréktűzhely-kombinát, Kővágóórs, Jókai u. 88. Fritz Istvánné konyhája

Abb. 31. Sparherdkombinat in der Küche von Wittwe Istvánné Fritz. Heute Wochenendhaus von Zoltán Gáspár, Kővágóórs, Jókai Str. 88.

32. ábra. Kerkápoly-(Kernács-) ház vakolatdíszes homlokzata, Kővágóórs, Petőfi u. 18.

Abb. 32. Die Giebelmauer des Kerkápoly-Kernács Hauses, mit Mörtel geziert, Kővágóórs, Petőfi Strasse 18.

lett, a kemence mellett." Az 1885-ben épült ház mögött egy régebbi, szoba—fűtős konyhas ház áll. Ma már gazdasági épületként használják, de a ház tulajdonosa, Hajba Lajos 1900-ban még itt született. Az egykori fűtős konyha ma is kémény nélküli.

Balatonhenyén Böde Józsefné háza (Kossuth u. 101.) 1916-ig fűtős konyhas volt. A ma is meglévő mászókémény 1916-ban épült. Böde Józsefné nagyanyja még a fűtős konyhában főzött: „Lehajolva dolgoztak, hogy a füst ne rájja a szemüket.” Böde József 1938-ban cselédjük számára a Kütyüben (Petőfi u.) házat vásárolt. A cselédház fűtős konyhájából a rakott takaréktűzhely fűtjét hosszú kályhacsővel vezették fel a padlásra. Szabó Pál, jómódú balatonhenyei gazda fűtős konyhájában egészen 1925-ig így oldották meg a fűsttelenítést. Özv. Székely Józsefné házában (Kossuth u.) ma is láthatunk fűtős konyhát. A házat jelenlegi tulajdonosa 1946-ban vásárolta. Eredetileg hármas közös udvar volt. Az első házrészét fia újjáépítette, a második és harmadik épületrész ma is a régi. A második rész fűtős konyhájába cilinderkéményt építettek, a harmadik rész fűtős konyhája napjainkban is kémény nélküli. A fűtős konyha faragott keményfa gerendái, mennyezetdeszkái fűtősek, kormosak. Özv. Székely Gyuláné kettes közös udvarban épült házában (Kossuth u. 121.) az első házrész 1925-ig, a második rész 1921-ig fűtős konyhas volt. A fűsttelenítést mindkét házrészben mászókéménnyel oldották meg.

Monoszlón még a két világháború közötti időszakban is fűtős konyha volt a Fő utcán Nagy Bálint jómódú gazda házában. A konyhában a füst ette a szemüket, a fiatalasszony szidta az anyósát, hogy mért nem csináltatták meg a fűtős konyhát kéményesre.

Szentbékállán a Gatyaszalasztó nevű falurészben (Toldi u.) egészen az 1950-es évekig szép számmal voltak fűtős konyhas házak, amelyekben szegény napszámosok laktak. Horváth József háza még az 1940-es években is fűtős konyhas volt. „Kieszi a szememet a füst!” — panaszo-

kodott a felesége. Miután a fűtős konyhát zárt kéményessé alakították, a férj zsörtölődött: „Most nem eszi a szemedet a füst? Most eszi az enyémet, mivel nekem kell leszoigálni!” A Toldi u. 1. sz. ház 1956-ig, Rédei Lajosné háza a termelőszövetkezet megalakulásáig fűtős konyhas volt. Lengyel Mária 1816-ban épült fűtős konyhas házába (Zrínyi u. 5.) a két világháború közötti időszakban épült mászókémény. Szobájának ajtaja ma is a tornácról nyílik.

Mindszentkállán az utolsó fűtős konyhas házat a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum vásárolta meg 1969-ben (Tanács-köz 5.). A ház bontásakor dokumentált állapot szerint a fűtős konyha takaréktűzhelyének fűtjét a földembe vágott nyíláson keresztül kályhacsővel a padlásra vezették.¹³

Kővágóórsön dr. Rohály Gábor nyaralónak használt háza (Rákóczi u.) ma is fűtős konyhas, annak ellenére, hogy eredeti tulajdonosa, Kankó József kőműves volt. Bárány Imre házában (Bem u. 14.) 1919–20-ig fűtős konyhában főztek. A konyha jobb sarkában a deszkaföldembe vágott nyíláson, valamint a gangon lévő padlásfeljáró lyukon ment fel a konyha padlására a füst. Bárány Imre (sz. 1905) a fűtős padlásról említette: „A gangon volt két padlásfeljárólyuk, ott mentek fel külön a konyha és külön a szoba padlására. A tyúkok a konyhapadláson tanyáztak, ha este befűtöttek, akkor a tyúkok fuldokoltak a fűsttől, és le kellett őket hordani. Azután építettek ólakat. Ez az 1910-es években volt. A füst a gang padlásfeljárati lyukakon is felment. A helyiségek padlását csipkefalak választották el egymástól.” A szoba padlása ez esetben fűstmentesebb, tárolóhelynek alkalmasabb lehetett a fűtős konyha padlásánál, ahol viszont húst fűstölhettek. Özv. Antal Istvánné házat (Petőfi u. 38.) Antal István ükőregapja, László evangélikus pap építtette. 1923-ig fűtős konyhas ház volt, a konyhában ekkor mászókémény épült.

Kékkút Kütyüben (Fő u. 55.) Egyed Kálmán népi műemlékjellegű lakóháza ma is fűtős konyhas. 1914-ben a kőműves kúpcserépekből kis

fekvőkéményt rakott a padlásra, ma is ehhez csatlakozik a szobai vastűzhely csöve. Görcs Ede háza (Fő u. 18.) eredetileg kétlakásos uradalmi cselédház volt, két füstös konyhával. Első részét az 1920-as évek első felében 12 gazda vette meg a piarista rend uradalmától 48 kh földdel együtt, amelynek felét legelőként hasznosították. A ház első része *pásztorház* lett, a 12 gazda kanásza lakott benne. A vétel után az új tulajdonosok a ma is meglévő mászkéményt építették a konyhába. A szobaajtó napjainkban is a *gádorba* nyílik. A ház második részét Kereszturi József kőműves vásárolta meg 1910-ben. Azt tervezte, hogy elbontja és újjáépíti, de 1916-ban elesett az orosz fronton. A füstös konyhára így csak 1956-ban került kémény. Ekkor Görcs Ede fia szobát épített a füstös konyha végéhez, a füstös konyha falába így cilinderkémény került.

Salföldön ma is füstös konyhás a Kossuth u. 38. sz. alatti lakatlan ház, amely Horváth Gyula örököseié. Tornácáról nyíló külön ajtón léphetünk a füstös konyhába és a szobába. Tetőszerkezetének hasított, faragott fedélfái, gicás zsúpteteje füstös, kormos. Padlásán az első csipkefal szellőzőnyílásaihoz közel hűstartó fák vannak a füstöléshez.

Viski Károly 1929-ben megjelent cikkében felfigyelt a füstös konyhás ház szívós fennmaradására: „Hogy ez a tüzelőmód miért él ma is éppen az aránylag műveltebb Dunántúl népe közt, holott még a primitívebb nemzetiségek is gondoskodnak többé-kevésbé tökéletes füstelvezetésről, semmivel sem tudjuk megmagyarázni a hozzá való konzervatív ragaszkodáson kívül.”¹⁴ *Bátky Zsigmond* 1930-ban közzétett alapvető tanulmányában azt hangsúlyozta, hogy a füstös konyhából a füst az ajtón ömlik ki az eresz alá.¹⁵ *Barabás Jenő* A lakóház füsttelenítéséről című tanulmányában azt írta, hogy a füstös konyhában az ajtón vagy erre a célra szolgáló kis nyílásokon át cserélődik a levegő.¹⁶

A Káli-medencében a füstös konyhához való (kényszerű) ragaszkodás mellett századunkban már a füsttelenítés megoldására irányuló törekvés is megfigyelhető. Ennek legegyszerűbb eszköze a füstös konyha deszkafödémbe vágott egy vagy több *füstlyuk*, *füstnyílás*, amelyen keresztül a füst egy része a padlásra húzódott. Ilyen füstnyílásokat említett *Vajkai Aurél* a közeli Kis-dörgicséről és Veszolyból (Veszprém m.).¹⁷ Köveskálról özv. Hegyi Ferencné füstös konyhájában a ma is látható füstlyuk fényképét egy korábbi dolgozatomban közöltem.¹⁸ Korábban özv. Hajba Lajosné házában is egy nagy (kb. 70 cm-es) lyuk volt a füstös konyha deszkamennyezetén. Balatonhenyén Szalai Gábor egykori füstös konyhájában a két világháború közötti időszakban a tűzhely felett a deszkafödémén volt egy lyuk, ahol a füst egy része a padlásra húzódott. Balatonhenyén özv. Böde Józsefné így beszélt a füsttelenítésről: „A mennyezetén volt lyuk, ott ment fel a füst. Később csővel felvezették a padlásra a füstöt.” Említettem, hogy Bödeék cselédházában és Szabó Páléknál is az utóbbi módon oldották meg a füsttelenítést. Monoszlón Nagy Bálinték füstös konyhájának mennyezetén is *füstlik* volt.

Szentbékállán Lengyel Mária házában egykori füstös konyhájában a födémén három, kb. 30 × 30 cm-es füstlyuk volt: teljesen a fal mellett, hátul, a konyha bal sarkában és elől mindkét sarokban. A füstlyukakat a ma is meglévő mászkémény megépítése után téglával rakták be. *H. Csukács Györgyi* írja a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba áttelepített mindszentkállai lakóház füsttelenítéséről: „A tüzelőberendezés átalakulása is tipikusnak tekinthető. A Balaton-felvidéken a rakott sparhert elterjedése a századforduló táján nem járt mindig együtt a füstelvezetés modernizálásával, zárt kémény építésével. Gyakori volt, hogy a szobai sparhert füstjét a füstös konyhába vezették. A konyhai sparhert füstje is gyakran a födémbe vágott nyíláson át, kályhacsövön a padlásra távozott... A Mindszentkálán, Tanács-köz 5. sz. házban sem változtatta meg a konyhai és szobai rakott sparhert a füstös konyha füstelvezetési módját.”¹⁹ Mindszentkállán Páhi László árendás házában, amelyet 1913-tól Dömötöri József bérelt, a füstös konyha mennyezetén egy 30 cm-es lyuk volt, ahol a padlásra ment a füst.

Kövágóörsön, Bárány Imre házában az egykori füstös konyha födémébe vágott füstlyukról már említést tettem. Özv. Antal Istvánné házában 1923-ig a füstös konyha födémében elől, a jobb sarokban helyezkedett el a füstlyuk. Rajta 25 × 30 cm bőségű, kb. 70-80 cm magas, deszkából összehúzott *lakémény* állt. Kékkúton Egyed Kálmáné ma is kémény nélküli házában lakószobájában még sikerült lefényképeznem a mennyezet füstlyukán keresztül a padlásra vezető, kúpcserepekből rakott, tapasztott és meszelt kis *fekvőkéményt*, amelyhez a tűzhely kályhacsöve csatlakozik: A fekvőkéményből a kormot havonta takarították, és lehoradták a padlásról. Görcs Edénél a hátsó füstös konyhában 1956-ig a takaréktűzhely füstje a mennyezet 20 × 20 cm-es füstlyukán át, kályhacsövön (*kürt*) keresztül a padlásra távozott. Ugyanígy vezették fel a konyhai kenyérsütő kemence füstjét is. A füstlyukak fölé a padláson téglából rakott, tapasztott, fekvőkéményszerű szikrafogót építettek, amelynek nyílása elé drótból készült rostélyt raktak, hogy a huzat a szikrát ne vigye a nád-tetőre. 1956-ban a cilinderkémény megépítése után a füstlyukakat pléhvel szögelték be.

A szabad kéményről *Bátky Zsigmond* megállapította, hogy az „nyugati eredetű füstelvezető készség”, amely „német földről került hazánkba, előbb persze csak úri lakainkra, azután parasztházainkra is”.²⁰ *Barabás Jenő* kutatásai nyomán tudjuk, hogy a szabad kémény korai elterjedésének fő központja a Kis- és a Nagyalföld, ahol kezdeti a népi építkezésben már a XV–XVI. században feltételezhetők. Általánosság válassza után a Kis- és a Nagyalfölddel szomszédos, eredetileg nem szabad kéményes területekre erősen benyomult.²¹ Ugyancsak *Barabás Jenő* szerint a füstös konyhás házvidék „bolygatatlan övezetében a kémény a történeti anyagban csak az úri épületeken jelenik meg”.²² Utóbbi megállapítást megerősítik a Káli-medencéből felsorolt, biztosan a XVIII. század második vagy a XIX. század

első felére datálható nemesi, egyházi vagy uradalmi eredetű szabad kéményes lakóházak.

Köveskálón özv. Kövesdi Károlyné eredetileg szabad kéményes konyhájának bal oldali hátsó sarkába 1900 körül építettek széles mászókéményt. A szabad kéményes házat Rédey István uradalmi gazdatiszt építtette. Márton Gábor református prédikátor szabad kéményes házat említettem. Szabad kéményes a köveskálói régi református iskola és tanítólakás is. Ennek szabad kéményéhez elől a nagy- és a kisszoba, hátul a dongaboltozatos tanterem kályhájának füstluka csatlakozott.

Balatonhenyén a népi műemlékjellegű Kenessey-ház (Kossuth u. 125.) 1937-ig szabad kéményes volt. Darnay Mózes jómódú nemes építtette 1844-ben, veje Kenessey Károly ugyancsak módos nemesembernek számított. Fia, ifj. Kenessey Károly (1879–1969) 1937-ben deszkával lepadlósoltatta a szabad kéményt tartó boltozatot. A szabad kémény a padláson ma is megvan, amibe a kemence fölé vályogból épített széles mászókémény vezet a füstöt. Szabad kéményes füstelvezetése ellenére a konyha és a szoba ajtaja a tornácról nyílik, a konyha és a szoba között ma sincs ajtó. A Körösényi-ház (Kossuth u.) is szabad kéménnyel építtette Cseh, református prédikátor. Később Somogyi tiszteletesé lett, akitől Mátyás Károly földműves vásárolta meg 1916-ban. A II. világháború előtt Körösényi szikvíztöltő tulajdonába került. Szabad kéménnyel épült fel dr. Salkovits Sándor háza is, amely 1852-ben Madár József jómódú birtokosé lett. A balatonhenyei református paplak szabad kéményét Raksányi Károly tiszteletes bontatta le 1901–1902-ben, helyébe mászókéményt építtetett. Balatonhenyén ez volt az első *fújtott konyha*. Madár Józsefnek megtetszett ez az újítás, a saját házába 1910 körül ő is mászókéményt építtetett a szabad kémény helyére. Példájukat később mások is követték a községben.

A monoszlói református parókia eredetileg szabad kéményes konyhájába Siskey Imre tiszteletes 1918-ban építtetett mászókéményt. Az egyházközség gondnoki számadásaiban gyakran számoltak el a „parochialis házak” (paplak és iskolamester háza) kéményeinek tisztításáért kifizetett pénzt. Például: „1846. feb. 24. Kémény seprőnek parochialis házak kéménye tisztításáért fizettem 3 Ft.”²³ Adatközlőm, Tóth Lajos (sz. 1898) szerint a községben 1910 körül már a szabad kéményes, *bótkarikás* konyhák voltak többségben: „Bótkarikás konyha több volt 1910 körül, mint füstös konyha. Még jómódúaknál is volt szabad kémény, gazdáknál is. De később lezárták, aláraktak gerendákat, deszkákat, középen feljáróval, ahol a húst felrakták a füstre, és a kéményseprő felment. Zárt kémény, széles mászókémény még kevés volt.”

Szentbékállán szabad kéményes házként épült fel a múlt század első felében három szomszédos ház: Németh Gyula, Molnár Gyula és özv. Neuperger Lajosné háza. Utóbbi kettő uradalmi alkalmazottak számára épült. A népi műemlék Istvády-ház 1918-ig szabad kéményes volt. Ekkor a nagy tűzvészt követő átépítés so-

rán mászókéményt kapott, amit a termelőszövetkezet megalakulása után cilinderkémény váltott fel. Építtetője, Istvády József sok földdel, szőlővel rendelkező gazdaember volt. Kovács Lajos szentbékállai kőműves szerint a szabad kéményt a konyha belső felét lefedő téglaboltozat tartja, középen 120 × 120 cm-es nyílással, ahonnan a padlástérben gúla alakban szűkülő kémény indul.

Mindszentkállán szabad kéményes Cséri Flórián háza (Jókai u. 9.). Kéményén az 1820-as évszám olvasható. Kőből épült csehsüvegboltozat borul a konyha külső és belső felére, utóbbi tartja a szabad kéményt.

A legtöbb szabad kéményes házra Kővágóörsön akadtam. Közülük népi műemlékjellegű a Salamon-ház, szabad kéményét 1914–15-ben zárták le. Két kis boltozatot építettek a kémény alá, amelyeket a konyha közepén egy vasúti sín tart. A bal oldali boltozaton ajtónyílást hagytak, ahol a továbbra is hűsfüstölésre használt kéménybe feljártak. A kormot is ezen keresztül tisztították le. Mivel erre a célra a kéményen is van a padláson egy vasajtó, ezért a boltozott földemen levő ajtót 1925–30 körül befalazták. A Barla-ház szabad kéményét 1928-ban, a Duchon-házét 1948-ban zárták le. Szabad kéményes ház volt a Gombos-ház is, amely ma Gabay László budapesti tanár nyaralója (Vörösmarty u. 10.). A Kerkápoly-kúriában, Gellei Erzsébet és Szalay Ferenc házában ma is megvan a szabad kémény. Gellei Erzsébet háza eredetileg kereskedőház volt, *bótkamrájában* butelláztak is. A szabad kéményes konyha belső felét ajtóval ellátott fallal választották el a konyha külső felétől. A válaszfalon belül a kőboltozaton álló téglaszabad kémény, az alatta elhelyezkedő kemencével, tűzpadkával és katlannal ma is jól tanulmányozható. Ugyanígy zárták el a szabad kéményes konyha belső felét Szalay Ferenc népi műemlékjellegű házában (Jókai u. 18.), ahol a szabad kémény alatt kemence és katlan található. A ház eredetileg uradalmi ház volt, a grófi parádés kocsis számára épült. Az uradalom csak századunk elején idegenítette el. Kővágóörsön az Ács Dániel-féle házban a téglaszabad kéményt a konyha belső fele fölé boruló kő dongaboltozat hordja. A bolt váll-lapját egyik oldalon, a konyha közepén kéményfa mestergerenda tartja.

Mind a füstös konyha, mind a szabad kémény esetében századunkban már a teljes füsttelenítésre, a konyha füstmentességére való törekvés figyelhető meg. Ezt mindkét tüzelőrendszer esetében a zárt *mászókémények* megépítésével érték el. A változás, a fejlődés irányát a múlt század végétől, századunk elejétől már a mászókémény megjelenése határozta meg. Átmeneti füsttelenítési formák, megoldások mindkét tüzelőrendszer-nél megfigyelhetők századunk eleje óta. Ilyenek tekinthető a füstös konyhában a takaréktűzhely, kemence, katlan füstjének kályhacsővel történő padlásra vezetése. Szabad kéményes konyha esetében ilyen átmeneti megoldás volt az, amikor a takaréktűzhely, kemence, katlan füstjét kályhacsővel magasan a kéménybe vezették. A szabad kémény lezárásával ugyancsak átmeneti forma alakult ki. Megmaradt a padláson

gúla alakban szűkülő szabad kémény, de a konyhában közepén ajtóval ellátott téglaboltozat vagy gerendás deszkafödém került alá. A régi és átmeneti tüzelőrendszerekhez képest új formát a zárt mászókémény megépítése jelentette. A szabad kéményes konyha esetében ez a szabad kémény és a szabad kéményt tartó boltozat lebontásával járt együtt.

Területünkön az eddig ismert legrégebbi mászókémény Köveskálon id. Bóczi Károlyné házában található (Fő u. 27.). Pléhajtaján az 1887-es évszám olvasható. A házat ebben az évben építtette egy pékmester. A mászókéményhez alul kenyérsütő kemence kapcsolódott, föléje a kőműves kétsütős, kétplattnis vaskereskedésben vásárolt *sporhejt* rakott téglából. Az új épület mögött megmaradt egy régi kis füstös konyhás ház, ahol a későbbi tulajdonos Györffy Lajos cipésműhelye működött. Mászókéménnyel épült Fábán Zsigmond egykori háza is (Henyei u. 58.).

Balatonhenyén az említetteken (Böde-, Madár-, Kenessey-ház, özv. Székely Gyuláné háza) kívül mászókéményt találunk özv. Bende Józsefné konyhájában. A házat 1900 körül építtették át, a mászókémény is valószínűleg ekkor készült. Kővágóörsön a felsoroltak (Salamon-, Duchon-, Gombos-, Barla-ház) mellett özv. Szilágyi Jánosné házában ma is mászókémény található. A házat 1913-ig egy idős evangélikus papné birta. Ekkor már mászókéményes volt. Az egykori füstös konyhás házak közül Bárány Imréé 1920, özv. Antal Istvánné 1923 óta mászókéményes.

Kékkúton Görcs Ede házán kívül Mohos Irma és Mohos Józsefné 1901-ben épült háza ma is mászókéményes (Fő u. 57.).

A tüzelőberendezés szempontjából a füstös konyhás és a szabad kéményes házak között csupán a füsttelenítésben volt lényeges különbség. Azonos tüzelőberendezéseket (nyílt tűzhely, nagykemence, kiskemence, katlan, cserépkályha) találtam mindkét háztípusban. Ezek fő morfológiai és funkcionális jellemzőivel említett közleményemben foglalkoztam.²⁴ Itt elsősorban a terepmunka során felderített tüzelőberendezéseket mutatom be.

A nyílt tűzön való főzés helye a *tüzelőpadka* (tűzhely, *pócik*) volt, amely agyagból, vályogból, kőből épült. A konyha szoba felőli falánál, a cserépkályha fűtőnyílása előtt helyezkedett el. Általában 1 m magas, 0,8-1 m széles és 2 m hosszú volt. Oldalfalának építéskor felrakták a követ *pódiumszerűen*, betöltötték földdel vagy üresen hagyták. Ha üres volt a tűzhely alja, akkor abban tavasszal kiscsibéket, kislibákat tartottak, ősszel libákat hizlaltak. A tűzhelyen cserépedényekben főztek parázson. Használták a tűzikutyát és a vaslábat is. A cserépfazekak mozgatása a vasból készült, kétágú fűtővillával történt.²⁵ Ennek egyik ágát az edény fölébe akasztották, másik ágával az oldalát támasztották meg. Cseréptepsiben rétest is sütöttek a tűzhely parázsán. Itt készült a *kürtősfánk* (*durungfánk*) is. A tűzhely parazsa fölött vasállványra állított *durungfánk*sütőn forgatott tésztát sütés közben zsírral öntözték. Télen gyakran a cserépkályhából a tűzhelyre húzott parázson főztek.

Balatonhenyén Mátyás Károlyéknál 1920-ig még az 1918-ban odakerült menyecske, Somody Vilma is a nyitott tűzhelyen főzött a szabad kéményes konyhában: „A katlan végénél a sarokban tűzhely volt sárból, 80 cm széles, 80 cm magas volt. Ezen cserépfazékban főztek, a vaslábra *totyosat*, lapos fenekű fazekat tettek. Amelyik nem volt *totyos* fazék, azt a parázs mellé tették. A napam anyja, Gyenis Mózesné még egész életében nyitott tűzhelyen főzött. Két évig még én is azon főztem, 1920-ban csináltattunk vas *csikótűzhelyet*.” Özv. Székely Józsefné füstös konyhájából 1946 után hordták ki a tűzhelyet. Tavasszal a tűzhely alatti üregben tartották a kiscsibéket. Mindszentkállán a Tanács-köz 5. sz. füstös konyhás házban a szobai cserépkályha fűtőnyílása előtti kis kőpadkán főztek.²⁶ Kővágóörsön Gellei Erzsébet szabad kéményes konyhájában ma is látható a kőből épült tüzelőpadka. Alatta boltozatos üregben tavasszal kiscsibéket, máskor tűzifát tartottak.

A tüzelőpadkával azonos anyagból épített *katlanban* vas- vagy rézüstöt használtak. Vasüstben főztek a krumplit a disznóknak, bélszírból és más zsiradékból lúgkövel szappant főztek benne. Rézüstben nagymosáshoz vizet forraltak, disznóöléskor kukoricakását főztek benne hurkának, itt főztek a disznósajtnak valót, kövesztették a szalonát, sütötték a zsírt. Lekvárt és paradicsomot is főztek a rézüstben.

Köveskálon Németh Lajos eredetileg szabad kéményes konyhájában ma is megtalálható a katlan. Balatonhenyén özv. Bende Józsefné konyhájában 1936-ban bontották el. Kővágóörsön Gellei Erzsébetnél a tüzelőpadka külső végébe kőből épült a ma már romos katlan, egyszerű üstlyuk ajtó és hamulyuk nélkül. Szalay Ferencnél a katlan téglából épült, kocka alakú. Alapterülete 90 × 69 cm, magassága 64 cm. Üstlyuka 38 cm átmérőjű.

A konyhai kenyérsütő *nagykemence* hasáb vagy kocka alakú. Előbbi 1,4-1,5, utóbbi 0,9-1 m magas. A konyha hátsó falánál közepén vagy egyik sarokban állt. Agyagból, századunkban már vályogból és téglából építették. Favázás agyagkemence volt 1920-ig Kővágóörsön Bárány Imre füstös konyhájában: „A kemence a bal sarokban volt, sárból. Az egész konyhában körben *pócik* volt, bal oldalon rajta a kemence. Fakarikák voltak leerve, annak a közei voltak besározva. A két-három ujjnyi vastag fák 10-15 cm-re voltak egymástól, erre jött kívül is az agyag tapasztás. A fákat nyersen kellett felhasználni, hogy félkör alakban meghajoljanak. Jó araszos, 20-25 cm vastag fala volt agyagsárból. A *póca* (padkája) 80 cm magas volt, földből, kőből, besározva, meszelve. A Balatonból hoztak Csuk területéről (ma Révfülöp) kocsival fehér *sikálótöltet*, azzal sikálták a füstös konyha falát, a kemencét, a tűzhelyeket is. A kemence oldala kívülől domború, a teteje lapos volt, itt tökmagot szárítottak. Hat kenyér fért bele, 40-50 cm hosszú *sütőfával* tüzeltek benne.” Özv. Antal Istvánné füstös konyhájában 1923-ig volt meg a bal sarokban a favázás, vesszővel befőtt és agyaggal kívül-belül betapasztott nagykemence, amelybe 11

kenyér fért. Elbontása után az udvarra építették kemencét. Mindszentkállán Dömötöri Károly (sz. 1896) beszélt a favázás, csádévázás agyagkemencéről: „Kenyérsütő kemence volt a konyha közepén. Csádé, erdei vékony fa volt a váza. A favázat fenn összekötötték dróttal és kívül-belül 4-5 ujjnyi vastag polyvás sárral besározták. Az első kenyérsütésnél kiégett a kemence. A csádé — 4-5 cm vastag ágfa, cserfa, tölgyfa — 7-8 cm-re volt egymástól. A kemence letéglázott alja körülbelül 40 cm magas volt. Gyerekkoromban még csádévázás volt a kemence, férfiak csinálták. A teteje domború volt, akkora *lapság* volt rajta, hogy egy 50-60 cm széles mosófazék elfért rajta kenyérsütéskor. 140 cm magas volt. A téglakemence már lapos tetejű, szögletes volt. Szent Imre-pusztáról 1913-ban jöttünk be a faluba lakni árendás házba Páhi Lászlóhoz. Itt a füstös konyhában még régi csádévázás kemence volt.” Mindszentkállán a Tanács-köz 5. sz. ház füstös konyhájában a jobb sarokban vesszővázás, hasáb alakú kemence állt, kőalapon, két oldalán padkával.²⁷ Kékkúton Egyed Kálmánné füstös konyhájában is agyagkemence volt. Görcs Ede házánál a második rész füstös kályhájában a jobb sarokban agyagból készült kemencét használtak 1961-ig. 25-30 cm vastag falát pelyvás agyagból rakták, tetejét keréksínhez hasonló vasak tartották, hogy a nyers agyag kiégetés előtt be ne roskadjon. Magassága 1,5-1,6 m volt. Körülötte kétoldalt 40 cm széles, 60 cm magas padka futott, ahol ültek is. Agyagkemencét Köveskálón özv. Hegyi Ferencné füstös konyhájában ma is láthatunk. A kocka alakú, 110 × 120 cm alapterületű, 90 cm magas kemence a konyha hátsó falánál, középen áll. Falvastagsága 30 cm. Négy kenyér és egy *pompos* fért bele. A *pompos* kb. másfél kilós kis kenyér, amibe a dagasztóteknő oldaláról lekapart tésztát is beletették.²⁸

Az alacsony kemencék előtt gyakran egy gödör volt, a fűtő, kenyeret bevető asszony ebben állt. Deszkaajtóval takarták le a lyukat kenyérsütés után. A magasabb kemencék alja 50-90 cm-re feküdt a padlószinttől. Építésükkor 50-90 cm magas kőfalat raktak a kemence talpzatául, amit földdel, aprókővel töltöttek be, és letégláztak. A téglaszélességével egyező fallal beboltozták a talpzatot. Minden sornál egy kicsit beljebb tették a téglafelső részét, az alját meg is faragták a boltozat építésekor. A kemence tetejét végül beékelték egy alul megfaragott téglával. Az oldalát felfalázták téglával a boltozat tetejéig, a felfalazást téglaforgáccsal és földdel töltötték be. A kemence tetejét letéglázták vagy vályoggal rakták le. Végül kívül bevakolták vagy betapasztották a kemencét. Belül a kőműves építés közben a téglafüggakat bekente, hézagolta. Jó minőségű téglák kellett a kemenceépítéshez, a hibás teglát nem rakták be, mert úgy tartották, hogy az gyorsan elég. Balatonhenyén a kemence aljának tapasztásába az agyaghoz a kovácsmühelyből hozott *vasport* (vassalakot) is keverték. Úgy tartották, hogy ez jobban felforrósodik. Köveskálón Hajba Lajos (sz. 1900) így beszélt az 1930-as években a füstös konyhájukban használt kemencéről: „Vályogból volt a kenyérsütő kemence

bótra felrakva. Kívülről négyszögletes volt, belül boltozott, félbót. Előtte 35-40 cm magas póciók. A kemence alját egy arasz vastagon *vasszarral*, a kovácsszén salakjával terítették le, lesulykolták, majd 4 ujjnyi vastagon polyvás sárral betapasztották. Az elején két lyuk volt, ott jött ki a füst. Öt kenyér és egy *pompos* fért bele.”

Köveskálón Kövesdi Károlyné eredetileg szabad kéményes konyhájában a hátsó *bótszoba* felőli sarokban egy magas, hasáb alakú kemence áll. Az I. világháborút megelőző években téglából épült kemencébe 9 kenyér fért. Balatonhenyén özv. Székely Józsefné konyhájában kocka alakú kemence található. Alapterülete 112 × 150 cm, magassága 110 cm. Ajtaja elé csupán a kenyér bevetésekor a sütőlapát tartására szolgáló, 14 cm széles, 36 cm magas padkát építettek. Mindszentkállán Cséri Flórián szabad kéményes konyhájában a két világháború közötti időszakban téglából épült, kocka alakú kemence volt, amibe 9 kenyér fért. A Hofmann testvérek konyhájában az 1880-as években épült takaréktűzhely sárga mázas csempéiből rakattak kocka alakú kemencét az 1930-as években (Tanács-köz 9.). Nagy Ernő mindszentkállai kőműves rakta a kemencét, amelynek belseje téglaboltozat, alja téglák, kívül a régi tűzhely csempéivel borított. Alapterülete 122 × 144 cm, magassága 142 cm. Hét-nyolc nagy (3-4 kg-os) kenyérre méretezték. Kővágóórsón Gellei Erzsébetnél kocka alakú, téglából épült kemence található. Alatta kiscsibék, kislibák tartására szolgáló üreg van. Szalay Ferencéknél a téglából épült, kocka alakú kemence alapterülete 120 × 149 cm, magassága 103 cm. Figyelemre méltó a megőrzött régi konyhai kemence Rohály Gábor nyaralójában. Bárány Gábornál 1948-ban bontották el a konyhai kemencét, majd 1952-ben a ház végéhez kocka alakú kenyérsütő kemencét építettek. Kékkúton Borbély Rozália eredetileg nyitott kéményes konyhájában középen kocka alakú kenyérsütő kemence állt. A kemenceajtó előtt kb. 40 cm széles padka volt, a sütőlapátot erre tették. A padka előtt a konyha földpadlójában lyuk volt, a kenyeret abban guggolva vetették be a kemencébe. A konyhai kenyérsütő kemencét *nagykemencének* is nevezik, szemben a mellette vagy fölötté lévő *kiskemencével*. Területünkön a *kiskemencéket* a sütővel rendelkező takaréktűzhelyek múlt század végi megjelenése előtt használták. Elsősorban tészták sütésére szolgáltak, de ha gyorsan akartak kenyeret sütni, akkor ebben sütöttek. Könnyebb volt befűteni, kevesebb tüzelő kellett hozzá. Két-három kenyér vagy 3 tepszi tészta fért bele. A kalácsot nagy tepsiben sütötték benne, patkó alakúra hajtván. Rétest, hájas tésztát, pogácsát, kuglófot, édes perecet sütöttek benne. Balatonhenyén a Kenessey-házban 1937-ig a konyha belső felében középen téglából épült *nagykemence*, a jobb sarokban *kiskemence* volt. A kiskemence alatti lécből készült rácsajtóval elzárt *csirkelyukban* tartották tavasszal a kiscsibéket. Télen pogácsát, kukoricaprószát, krumplit nemcsak a *kiskemencében*, hanem a szobai cserépkályha vállába rakott sütőben is sütöttek. A konyhából fűthető régebbi

kupás szemű vagy újabb *lapos csempés* kályhákat a tapolcai, sümegi kályhások készítettek. Köveskálón *banyakállának* nevezik ezeket a kályhákat.²⁹ A kívül fűtős *zöld kályhában* cserépedényben főztek is: „a kályhaajtóban *megszélesztették* a tüzet, és betolták a cserépfazekat a kályhába” (Szentbékáll). Az edények mozgathatóságához itt is a kétágú *fűtővillát* használták. 1981-ben Balatonhenyéről került egy *fűtővilla* a Bakonyi Múzeumba. Gulyást, bablevest, töltött káposztát főztek a cserépkályhában. A kályha fűtőnyílása előtti padkára kihúzott parázson is főztek, a kályhában készülő levesbe itt készítették el a rántást.

Terepmunkám során a *kupás szemű* kályhának már csak az emlékével találkozhattam. *Tóth Kálmán* 1936-ban Kővágóórsról közölte egy ilyen cserépkályha fényképét.³⁰ Századunkban a takaréktűzhelyek, a belül fűtős cserépkályhák és a vaskályhák erősen kiszorították a Káli-medence szobáiból a régi, kívül fűtős *kupás szemű* kályhákat. Köveskálón Györfy Kálmán házában az első szobában zöld, a hátsóban sárga szemes kályha állt. Mindkettőt a füstös konyhából fűtötték. Németh Lajos házában az első szobában zöld szemes kályhát használtak az 1920-as évekig. Balatonhenyén Ágoston Dezsőnél az első szobában belül fűtős barna, *lapos csempés*, a hátsó szobában kívül fűtős zöld, *kupás szemű* cserépkályha adta a meleget. A zöldet 1932-ben, a barnát 1976-ban bontották le. A Kenessey-ház szobájában az 1940-es évek elején bontották el a kívül fűtős zöld *kupás szemű* cserépkályhát. Helyére a tapolcai *cserepes*, Patonai Árpád kályhámester rakta a ma is meglévő belül fűtős, *lapos csempés* kályhát. Balatonhenyéről 1981-ben Szalay Gábor házából egy zöld mázas, *madaras* kályhaszem került a veszprémi Bakonyi Múzeumba: csőrében virágcsokrot tartó madár ábrázolásával. A monoszloi református egyház 1845. évi gondnoki számadásában olvashatjuk: „Oct. 4. Egy új kájháért, 3 avult megrakásáért és a' rektori háznál egy kis tűz helyért fizettem 14 Ft 45 xr.”³¹

Szentbékállán Németh Gyula házában első szobájában egy kívül fűtős, világosszürke *lapos csempés* kályha áll. Felső részén a Magyar Királyság régi cimere látható. Mindszentkállán Hoffmann Gyula házában (Rákóczi tér 18.) két barna mázas virágos kályhaszemet találtam. A Hoffmann testvérek házában (Tanács-köz 9.) a szobában kívül fűtős, barna *lapos csempés* cserépkályhát használnak. Cséri Flórián házában első szobájában a kívül fűtős, barna *lapos csempés* kályhát 1982-ben még sikerült lefényképezni. A Tanács-köz 5. sz. házban: „a szobában a bontáskor rakott sparhert volt, de a feltárt fűtőnyílás, az előkerült kályhaszemek és a szomszédok emlékezte alapján rekonstruálható a korábbi, konyhából fűtött szemes kályha”.³² Kővágóórsón Bárány Gábornál eredetileg mindkét szobában cserépkályha volt. A hátsó szoba kívül fűtős, zöld *kupás szemű* kályháját 1925-ben bontották el: egyszerűsített takaréktűzhelyet állítottak a helyére. Az első szoba 1948-ig kívül fűtős, majd belül fűtős szürke *lapos csempés* kályhája 1982-

ben került a veszprémi Bakonyi Múzeum néprajzi gyűjteményébe.

Kékkúton Borbély Rozália házában az első szobában kívül fűtős zöld szemes kályha állt. A konyha jobb oldalán, a kályha fűtőnyílása előtt 60-70 cm magas, 50 cm széles, kőből épült padka helyezkedett el. A konyha bal sarkában is hasonló emelkedett, amit az 1920-as években már csak ülőhelyként használtak. 1926-ban a konyhai padkákat lebontották, *kihordták*. A szoba zöld cserépkályháját is ekkor bontották el. Helyére belül fűtős barna cserépkályhát készített Patonai tapolcai kályhámester. Ezt az 1970-es évek közepén kétaknás vaskályha váltotta fel.

A régi fűtős konyhás házak tüzelőberendezéseinek sorában még a *pálinkafőző* üstöt kell megemlíteni. Kővágóórsón Bárány Imre házában, 1919–20 előtt a fűtős konyha jobb sarkában állt, később katlan került a helyére. Mohos Károly köveskáli adatközlőm (sz. 1901) így beszélt róla: „Mi nem ittunk soha újpálinkát, mindig ópálinkát ittunk. Olyan sárga volt, mint a viola. Szabad pálinkafőzés volt a régi világban. A fűtős konyhában benn volt a kazán.”

A zárt kéményekhez kapcsolódó *takaréktűzhelyek* kutatására *Barabás Jenő* irányította figyelmemet: „Műemléki szempontból is figyelmet érdemelnek azok a szinte fél konyhát betöltő, egybeépített, mennyezetig érő kemence—sütő—tűzhely, 'kombinátok', amelyek már zárt kéményekhez kapcsolódnak ugyan, de gazdag réz- és acélvereteikkel, fogantyúikkal a XIX. század végének jellegzetes s nagyon impozáns tüzelőszervezetei Nyugat-Dunántúlon.”³³ Ezek a kemencéből, kétsütős, vízmelegítő takaréktűzhelyből, katlanból álló tűzhelykombinátok a Káli-medencében is megtalálhatók. Köveskálón id. Böczi Károlyné Lampért Jolán (sz. 1900) így fogalmazta meg a századfordulón kezdődő, a füsttelenítéssel és a tűzhelyekkel kapcsolatos változásokat: „Akinek egy kicsit jobb módja volt, az a fűtős konyhát átalakította kéményessé. Szép *sporheltes konyhává* alakították át a fűtős konyhát, mászó-kéménnyel.” A *sporheltes konyhák* tűzhelye téglából épült, az egyszerűbb kivitelű kívül vakolva és meszelve, a drágább kályhaszemekhez hasonló csempével burkolva. A tűzhely főzőlapjai öntöttvasból, a sütők és a vízmelegítő bádogból, a tűzhely korlátja, a sütők és a vízmelegítő díszítése nikkelezett acélból és rézből készült. A tűzhely fémrészeit Tapolcán, vaskereskedésben vásárolták.

Köveskálón id. Böczi Károlyné házában a konyha mászó-kéményéhez 1887-ben kenyérsütő kemence kapcsolódott. Fölé téglából rakott takaréktűzhelyet építettek két sütővel. A sütők vasajtóit rézzel díszítették. Balatonhenyén a Körösenyi-házat 1925-ben építtette át akkori tulajdonosa, Mátyás István. Konyhájába ekkor „két-sütős, vízmelegítő, majolikával kirakott *sporhelt*” épült, amelynek fémrészeit a tapolcai vaskereskedésből hozták. Özv. Bende Józsefné konyhájában 1900 körül a mászó-kéményhez kemence, katlan, kétsütős takaréktűzhely kapcsolódott. Napjainkra már csak a kemence maradt meg, a katlant 1936-ban, a takaréktűzhelyet 1950 körül

elbontották. Özv. Székely Gyuláné konyhájában ma még eredeti formájában tanulmányozható egy ugyanilyen tűzhelykombinát, amely 1921-ben épült. Tégeléből építette egy vigántpetendi kőműves. Fémrészeit ugyancsak Tapolcán vásárolták. A sütők oldalára szerelt fémtáblácskákon a készített és a készítő neve és lakóhelye olvasható: „Székely Imre B. HENYE”, „Szabadalom Steiner Zsigmond Tapolcza.” Kemencéjébe 6 kenyér és egy *pompos* fér. A takaréktűzhely *kétplattnis* (két főzőlapos). Öntöttvasból készült 21-es *nagyplattnija* 1921 óta csak egyszer égett el. A sütők oldalán fémrostély van, amire a tésztát tették tálban vagy tepsiben kelni. A sütők felett bádog vízmelegítő volt. Hátnál katlan csatlakozik a takaréktűzhelyhez. Mindszentkállán Hofmann József háza 1886-ban épült (Tanács-köz 9.). Konyhájában a mázókéményhez kívül sárga csempével borított kenyérsütő kemence, kétsütős, vízmelegítő takaréktűzhely kapcsolódott. Vízmelegítőjéből rézcsapon folyt a víz, a sütőajtókat és a vízmelegítő ajtáját rézborítással díszítették. A tűzhely rézrészeit az I. világháború idején be kellett szolgáltatni az államnak. Ekkor vitték el a pincéből a rézsütős pálinkafőző kazánt is. A tűzhelyt az 1930-as évek végéig vízmelegítő nélkül használták, ekkor elbontották, s csempéiből kenyérsütő kemencét építettek. Hofmann Gyula és László házában (Rákóczi tér 18.) az eredetileg szabad kéményes konyha bal sarkában áll a tégeléből épült takaréktűzhely-kombinát. A kenyérsütő kemence mellett vas főzőlapos takaréktűzhely, felette két sütő található. A kemenceajtó előtt 40×40 cm alapterületű, 70 cm mély, deszkatefelével lefedhető lyuk van, ahova az asszony a kenyér bevetésekor beleállt. Kővágóórsön Fritz Istvánné egykori házában, amely ma a budapesti Cáspar Zoltán nyaralója, egy ugyanilyen takaréktűzhely-kombinát látható (Jókai u. 88.). Sal-földön Borbély Rozália konyhájában 1926-ban Molnár József kékkúti kőműves építette a ma is meglevő kemencéből, kétsütős takaréktűzhelyből és katlanból álló tüzelőberendezést. A tűzhely vasrészeit, a nikkelezett, rézfogantyús sütőajtókat Tapolcán a Pauk-vaskereskedésben vásárolták.

A LAKÓHÁZ KÜLSŐ MEGJELENÉSE

A Káli-medencében a lakóház külső megjelenését elsősorban az egyes épületrészek aránya, tagolása, a nyílások elhelyezkedése; a különböző tornácmegoldások és a homlokzatok vakolatdíszítése határozza meg. Az alábbiakban e két utóbbi tényezővel foglalkozom részletesebben.

Az oromfal (*csipkefal*) tégeléből lépcsőzetesen kirakott szegélye (*macskalépcső*), az ablakok és a padlás szellőzőnyílásainak megfelelő kiosztása egyszerű, simára vakolt és fehérre meszelt homlokzat esetén is magas esztétikai értéket képvisel. Köveskálón ilyen a Fő utcán Györfly Erzsébet háza. A sarkokra, a felső, háromszög alakú orommező széleire, vagy az ablakok köré kerülő egyszerű szalagkeretek a külső megjelenés hatását fokozzák.

Területünkön a házak *csipkefalán* a XIX. szá-

zad első harmadában megjelent vakolatdíszítés motívumait S. Lackovits Emőke elemezte: „Díszítőelemként foghatjuk fel a különböző formájú padlásszellőzőket: az egyenlő szárú kereszt alakút, az íves formájút, az állított és fektetett tégla, a kör és függőleges vagy vízszintes helyzetű ellipszis alakúakat. Ezek állhatnak önmagukban, de lehetnek egyszerű vakolatkeretek, sima vagy fogazott párkánnyal lezártak, virágkehelyben végződők. Gazdagabb nemesi kúriákon füzérdísz, levélkoszorú vagy szalag veszi körül őket. Körülzárhatók hornyolt csikokkal is. Megjelenik az orommezőben az egyszerű vagy hullámvonallal, füzérrel, levélkoszorúval keretezett felirati tábla, benne vakolatfelirással az építető neve és az építés évszáma. Megtaláljuk ezenkívül az oromcsúcs alatt az egy töből kiágazó kettős csigavonalat, szegélydíszként a meandert. Feltűnik itt is a népi díszítőművészet oly kedvelt, a himzéseken, bútorokon gyakori motívuma: a rozetta és a cserépből kinövő páratlan számú virág. Az orommezőt a homlokzat alsó részétől meanderrel, félholdas zárószalaggal, egyszerű vagy ívsoros vakolatpárkánnyal választották el. Az utcai homlokzaton levő ablakok vakolatkeretek, némelek félholdas, fonadékos vagy lándzsaíves szemöldökpárkánnyal szegettek.”³⁴

A barokk jellegű vakolatdíszes homlokzatok közül a kővágóórsi Kerkápoly-kúria és a szentbékállai Istvády-ház utcai homlokzata a leginkább figyelemre méltó. A Kerkápoly-kúria oromfalán füzérdísz alatt, egyszerű szalagkeretben az 1821-es évszámot látjuk. Az Istvády-ház homlokfalán két oldalról indadísz fogja közre a feliratot: ISTVÁNDI JÓSEF ÉPÍTETTE 1825. Utóbbival azonos színvonalú a ma nyaralónak használt, Kővágóórs, Temető u. 1. számú, műemlékjellegű ház vakolatdíszítése. Felirati tábláján a N: D.M. N: K.I. 1826 felirat építetőinek nemesi jogállására utal.

Napjainkra sok régi vakolatdíszes oromzat esett áldozatul a külső tatarozás során alkalmazott egyszerűsítő törekvésnek. A még meglevők között is sok a rossz állapotú homlokzat. Ilyen a Kerkápoly-kúria is, ahol az oromfal felső széléit lezáró volutákból napjainkra már alig maradt meg valami. Ezek az 1936-ban készült fényképen még jól láthatók.³⁵ Szentbékállán az egyik Kosuth utcai ház homlokzatán csak a felső orommezőben maradt meg a régi vakolatdísz: a tégla-csipkés *macskalépcső* alatt széles szalagkeret, az oromcsúcsban rozetta, a padlás-szellőzőnyílások körül keskeny szalagkeret, alattuk a hullámvonallal keretezett felirat: MOLNÁR JÁNOS 1895. Ugyancsak rossz állapotú Mindszentkállán Cséri Flórián ma már lakatlan háza, ahol a rozettás, szalagkeretes vakolatdíszítés népi építőmester keze munkája lehetett.

Az újabb, eklektikus jellegű vakolatdíszes homlokzatra jó példa Mohos Irma és Mohos Józsefné kékkúti háza (Fő u. 57.). A sarokarmirozással, az ablakok alatt köténydíszre emlékeztető tagozattal, szemöldökpárkánnyal, falfülkéhez hasonló padlás-szellőzőnyílásokkal díszített, 1901-ben épült oromfal Molnár József és Kereszturi Mihály kékkúti kőművesek munkája.

A Bakony—Balaton vidéki lakóház külső megjelenését döntő mértékben meghatározó, épületszerkezeti szempontból figyelemre méltó, a különböző építőművészeti stíluskorszakok, elsősorban a barokk hatását tükröző *tornácok* már igen korán felkeltették a magyar néprajzkutatók és építészek érdeklődését.³⁶ Foerk Ernő építész a budapesti felső építőipariskola tanára írta 1927-ben: „Legszebb, mondhatnám legmonumentálisabb típusát a magyar parasztháznak a *balaton-melléki és túladunai* köoszlopos és *kőives*, gádoros falusi házakban bírjuk.”³⁷ Foerk tanítványaival egy tihanyi tornácos házat fel is méretett. Bierbauer Virgil A magyar építészet történetében hangsúlyozta, hogy a tornác elsősorban gyakorlati célt szolgált, de esztétikai értékéről sem feledkezett meg: „... a boltíves tornácban egy többszólamú térbeli melódiához hasonló, művészi kifejeződés lehetősége rejlik”.³⁸ Az íves, oszlopos tornáccal kapcsolatban Vajkai Aurél a barokk stílus hatását emelte ki, Vargha László pedig azt, hogy ezzel a szerkezeti-formai megoldással a paraszti életformában élő kisnemes a maga sajátos rétegtudatát fejezte ki.³⁹ Már Bierbauer Virgil felhívta a kutatók figyelmét arra, hogy a tornáckérdés megoldásához az egyes típusok elterjedését és időrendjét kell ismernünk.⁴⁰ A magyar népterület tornácainak típusokba sorolását, népi építészeti vezérfonalában Barabás Jenő és Gilyén Nándor végezte el.⁴¹ Az alábbiakban a Káli-medencében megismert tornácokat igyekszem elhelyezni az általuk alkotott rendszerben, s ahol lehetséges időrendjükkel is foglalkozom.

A Káli-medencében a tornác elnevezése: *gádor*, *gang*. Gyakorlati célja a konyha és a szoba közötti közlekedés biztosítása félig zárt térben. Mivel a szabad kéményes épületek között is akadnak olyanok, ahol a konyha és a szoba ajtaja külön-külön a tornácról nyílt, ezért e gyakorlati cél nemcsak a füstös konyhás, hanem a szabad kéményes házak esetében is fennállott. Területünkön az *oldaltornác*, a *tört tornác* és a *kiugró tornác* a leggyakoribb forma, de a *lopott tornác* is előfordul.

Az *oldaltornác* legegyszerűbb alakjánál a fedélfákat tartó talpszelement egy vagy több vas-kos köpillér gyámolítja. *Mellvéd nélküli* formájával Szentbékállán Lengyel Mária 1816-ban épült, eredetileg füstös konyhás házában találko-zunk. A talpszelement itt eredetileg egy vastag köpillér hordta, a másik vékonyabb pillér csak később, a talpszelemen lehajlása miatt épült. A tornác födeme keményfa síkfödém, ami a konyhaajtó fölött a füstös konyhából kitóduló füsttől ma is kormos. Egyetlen vastag köpillér tartja a talpszelement Mindszentkállán Csombó Józsefné egykor füstös konyhás házában. Két hatalmas köpillért látunk Kékkúton Egyed Kálmánné füstös konyhás házában tornácán.

A vas-kos oszlopok közé leggyakrabban kb. 1 m magas, tapasztott vagy vakolt *mellvéd* épült kőből (*pódiumos gádor*). Monoszlón az 1765-ben épült református paplak mellvédés tornácát négy köpillér tartotta. A két középső pillér között 1918-ban beépítették. Ekkor Siskey Imre tiszteletes a szabad kéményes konyha külső feléből és a tor-

nác konyha elé eső részéből irodának használt előszobát építtetett. Balatonhenyén özv. Székely Józsefné füstös konyhás házában mellvédés tornáca három pillérrel épült. Födeme keményfa, a konyhaajtó fölött erősen kormos. A mellvédben a szobaajtóval szemben vakablak található. Kővágóórson özv. Antal Istvánné 1923-ig füstös konyhás házában a tornác mellvéd nélkül, öt köpillérrel épült. Később számos átalakítást ért meg, *mellvédés tört tornáccá* vált. Nyitott bejáratát az utcai homlokzaton, az első pillér mellett befalazták. A szoba, a konyha és a padlásfeljáró előtt az első négy pillér között mellvéddel építettek be. A negyedik és ötödik pillér között teljesen beépítették. A tornácnak ez a szakasza a hátsó szoba és egy — időnként szobának is használt — kamra részévé vált. Így alakult ki a *tört tornác*. A beépítés ellenére a ház hátsó sarkánál ma is jól látható az ötödik pillér és mellette az egykori tornác hátsó kijárata. Keményfa födeme kormos. A tornác mellvédjét és pilléreit *balatoni sikálóval* *sikálták*. Révfülöp-Szigetben a víz alól szedték ki a fehér *sikálót*, *pomposokat* csináltak belőle, szekérrel hozták haza. Otthon megtörték, és azzal meszeltek. Antal Istvánné az 1920-as évektől már meszet is használt. Tornácának pilléreit 2 cm vastag mész- és sikálóréteg borítja. Salföldön egyetlen vastag tornácpillért találunk Horváth Gyula örököseinek füstös konyhás házában. Ez egy rövid *lopott tornác*, jobbról kamra, balra kétszintes tyúkol foglalja el területét. Pillére feltűnően vastag: 60 x 100 cm, alul egy 50 x 35 cm-es vakablakot találunk benne. Mellvédje 50 cm vastag 80 cm magas kőfal. Födeme széles fenyődeszka, padlásfeljárólyukkal.

Lackovits Emőke találóan *harántboltíves tornác*nak nevezi a tornácnak azt a változatát, ahol a pillért boltív kapcsolja össze a ház főfalával.⁴² Tóth Kálmán Nemespécseyről és Aszófőről mutatta be ezt a tornácváltozatot: „Különösen változatossággal vannak a tornácot hordó pillérek elhelyezve, melyek ott, hol a ház szobái boltozot-tak, támpillérszerű kiképzést nyertek és olyan képet nyújtanak, mint egy templom szűk oldalhajója.”⁴³ A Káli-medencében a *harántboltíves* tornác nem a boltozott födémű, hanem a keményfa síkmennyezetű, egykor füstös konyhás házakhoz kapcsolódott. Mellvéd nélküli változatával Mindszentkállán az 1940-ig füstös konyhás Molnár-házban találkozunk, ahol a talpszelement ugyancsak két *harántboltíves* köpillér hordja. Egyetlen *harántboltíves* pillért találunk Balatonhenyén a *Kütyüben* lefényképezett, kettes udvarban épült ház mellvédés tornácán, amely formáját tekintve *lopott tornác*.

A külső megjelenés szempontjából leghatásosabbak a barokk stílus befolyását tükröző *árkádós tornácok*. Ezek elsősorban a nemesi, honorácior réteg lakóházaiban, egyházi vagy uradalmi eredetű, főként szabad kéményes épületeken jelentek meg a XIX. század első harmadában. A legtöbb árkádós tornácot Balatonhenyén és Kővágóórson találjuk. Balatonhenyéből ismerjük a tornác egyik korai említését Márton Gábor méhészeti könyvéből, 1816-ból: „Balaton Henyében az Oskola Mester a' Méheit a' tornáztban tart-

ja...⁴⁴ Az árkádos tornác két formája található meg a Káli medencében: az *oszlopos tornác*, *kosárvíves árkádsorral*, *mellvéddel* és a *pillér nélküli tornác*, *kosárvíves árkádsorral*, *mellvéddel*. E tornácoknál az árkádsor anyaga kő, a födém leggyakrabban kő vagy téglaboltozat.

Kővágóörsön a romos Tobak- vagy Vicspánházon mindkét árkádos tornácforma megfigyelhető. Az L alakú épület utcai szárnyához *oszlopos tornác*, *kosárvíves árkádsorral*, *mellvéddel*, udvari szárnyához *pillér nélküli tornác*, *kosárvíves árkádsorral*, *mellvéddel* tartozik.⁴⁵ A ház utcai szárnya valószínűleg későbbi hozzáépítés eredménye.

Oszlopos tornác, *kosárvíves árkádsorral*, *mellvéddel* található Balatonhenyén a Balogh-kúrián, amely Balogh Dezső jómódú nemes tulajdona volt (Kossuth u.). Az eredetileg 6 ívből álló árkádsorából az elsőt teljesen, a másodikat félig elfalazták. *Csipkefalának* felirati tábláján az 1856-os évszám olvasható. A Balogh-kúria — a Káli-medence egyik legértékesebb népi lakóháza — ma rendkívül leromlott állapotban van, a műemlékjegyzékben nem szerepel, ezért is féltő, hogy hamarosan a kővágóörsi Tobak-kúria sorsára jut. Az Ágoston-ház (Kossuth u. 91.) és a Kenessey-ház (Kossuth u. 125.) oszlopos tornácának árkádsorát három ív alkotja. Utóbbi, 1844-ben épült ház tornácának elejéből az 1940-es években spájzot rekesztettek el. Ugyancsak három ív alkotja az árkádsort Szentbékállán a Neuperger-ház oszlopos tornácán (*gang*). *Uradalmi* alkalmazott számára épült 1837-ben. A *gang* födeme téglaboltozat. Az oszlopok közeit később ablakokkal és ajtóval rakták be. Négy ívből áll az árkádsor a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban Szentendrén felépülő, Mindszentkálla, Tanács-köz 5. sz. ház oszlopos tornácán. Bontásakor derült ki, hogy a házhoz korábban *pilléres*, *harántboltíves* tornác tartozott. Ezt valószínűleg a XIX. század második felében elbontották, helyére *oszlopos kosárvíves*, *mellvédes* tornác épült.⁴⁶ Négy kosárvíves alkotja az árkádsort Kővágóörsön a műemlékjellegű Salamon-ház oszlopos, mellvédes tornácán (Petőfi u. 14.).

Balatonhenyén a Körössényi-házhoz *kosárvíves árkádsorú*, *pillér nélküli*, *mellvédes* tornác tartozik (Kossuth u.). Árkádsora hat ívből áll. A házat Cseh, református pap építtette. Major Dénes egykori cselédházán a mellvédes tornác árkádsora három ívből áll. Budapesti új tulajdonosa most nyaralóvá alakíttatja át, így a vakolat nélküli házban jól tanulmányozhattam a hosszú, lapos kövekből rakott kosárvíves építéstechnikáját. A tornác födeme kőboltozat. Négy ív alkotja az árkádsort Kővágóörsön, a műemlékjellegű Boross-ház mellvédes tornácán (Ady u. 38.). A Gombos-ház hasonló tornácának árkádsora három ívből áll (Vörösmarty u. 10.). Két ívet találunk a Kerkápoly-kúria tornácán, az egyiket durván befalazták. Végül egyetlen kosárvívből álló, csak a konyha szélességében futó, rövid *lopott tornácot* találunk a Barla-házon és Egyed Lajos házában (Ady u. 7.).

Az árkádsoros mellvédes tornácú házak külső megjelenésében jelentős változást jelent a XIX.

század végétől a teljes árkádsor vagy egyes íveinek befalazása. A tornác elejének vagy végének befalazása, kis szobává, kamrává alakítása az udvari homlokzat teljes hosszában futó *oldaltornácot tört tornáccá* alakítja. Ha a befalazás elől hátul megtörténik, akkor rövid *lopott tornác* alakul ki. Végül ezt is ajtóval zárják le, így a tornác előszobává, folyosóvá alakul. Köveskálón Németh Lajos házat négy kosárvívből álló pillér nélküli, mellvédes tornáccal építtette Márton Gábor református lelkész. Az árkádsor helyére később három ablak és egy ajtó került. Balatonhenyén a Madár-kúria árkádsoros tornácát 1912-ben falazták be. Szentbékállán Németh Gyula házának tornácát három ív alkotta. A középsőbe ajtót, a két szélsőbe egy-egy keskeny ablakot raktak. Kővágóörsön Szalay Ferenc házában az árkádsor elfalazásával elől egy kis szoba, hátul zárt folyosó alakult ki. Kékkúton Görcs Ede házában az egykori *pásztorházon* egyetlen kosárvívből álló mellvédes tornác volt. Az ív alá a két világháború közötti időszakban ajtót raktak, a mellvédet felfalazták, így a tornác helyén zárt előszoba alakult ki.

Az árkádos tornác területi elterjedésével kapcsolatban megemlítem, hogy a Káli-medencétől nyugatra a burgenlandi Felső-Örségben ismét nagy számban tűnik fel ez a tornáctípus.⁴⁷ E területen a legkorábbi árkádsoros tornácú ház az 1784-ben épült felsőöri református parókia. A felsőöri, alsóöri és öriszigeti magyar kisnemesek árkádsoros tornácú házai a XIX. század eleje és az I. világháború közötti időszakban épültek.⁴⁸ A Káli-medencétől keletre a Bakony—Balaton-felvidéken túl a Mezőföld nyugati szélén Fülén, Enyingen és Lajoskomáromban (Fejér m.) találunk még árkádsoros tornácú házakat.⁴⁹ E községektől keletre a Mezőföldön már elsősorban a klasszicista jellegű gerendás áthidalású vagy pilléres tornácokat találjuk.

A klasszicista építészeti, a kúriák portikuszainak hatását leginkább a *kiugró tornácokon* látjuk. Köveskálón, Szentbékállán és Kővágóörsön találjuk a legtöbb *kiugró tornác* házat, de néhány előfordul Balatonhenyén, Monoszlón és Mindszentkállán is. Két oszlopot, mellvédjük és timpanonjuk leggyakrabban kőből vagy téglából épült, de a kő- vagy téglaoszlopokhoz fűrészelt, faragott deszka mellvéd és timpanon is kapcsolódhat. Gyakori a teljesen fából épült előreugró tornác is. E tornáctípus korára jellemző, hogy Márton Dániel említett tervrajzában még 1904-ben is két-oszlopos, mellvédes, timpanonos előreugró tornácot tervezett a kővágóörsi „Tek. Erny János úr” számára.

Balatonhenyén Kiss Kálmán Kossuth u. 56. sz. lakóházán kétpilléres, deszka mellvéddel és timpanonnal ellátott előreugró tornác van. Nagy, kétoszlopos, kő mellvédes, deszkatimpanonos előreugró tornáccal épült a monoszlói Kerkápoly-ház (Hegyi u. 1.). Hasonló Szentbékállán Molnár Gyula házában előreugró tornác, de itt a timpanont és a tetőt nem oszlopok, hanem pillérek gyámolítják. Kővágóörsön Bárány Gábornál a kétoszlopos előreugró tornác fűrészelt deszkatimpanonján a tulipánok és rozetták alatt az 1912-es évszám olvasható. Teljesen fából épült

az előreugró tornác Szentbékállán a katolikus parókián, az Istvády-házon, Mindszenthallán a Hofmann-testvérek házában (Tanács-köz 9.). Balatonhenyén a Madár-kúriához a templomot építő olasz kőművesek Pauloni Péter vezetésével 1912–13-ban betonból tekintélyes nagyságú, teljesen zárt, tehát előszobaként szolgáló előreugró tornácot építettek.

Az előreugró tornáccal kapcsolatban két dolgot szeretnék megemlíteni. A Dunántúllal szomszédos Stájerországban a János főherceg által 1819-ben alapított Mezőgazdasági Társaság (Landwirtschafts-Gesellschaft) ajánlására a Graz környéki járásokban és Alsó-Stájerországban (Untersteiermark, ma Szlovéniához tartozik) egy új típusú parasztház jelent meg. Téglából épült, a régi füstös szoba (Rauchstube) helyett már takaréktűzhelyes konyhával. Külső megjelenését az utcai homlokzatra, a bejárat elé épített 2–7 oszlopos, timpanonos, mellvédes előreugró tornác határozta meg. E tornác kialakulásának vizsgálatánál az osztrák kutatók a klasszicista városi házak portikuszának és a korábbi, még fából épült nyugatstájer parasztház előreugró tornácának (*Eßgangl*) hatását hangsúlyozzák. A háztipust a Mezőgazdasági Társaság alapítójáról és első elnökéről, a stájer parasztság lakásviszonyainak megjavításán fáradozó János főhercegről az osztrák néprajztudomány *Viktor Geramb* javaslatára *János főherceg-háznak* (Erzherzog-Johann-Haus) nevezi.⁵⁰ A János főherceg-ház tornáca azonos a Káli-medencéből itt bemutatott, a Bakony–Balaton vidékről, a magyarországi Őrségből már korábban ismert előreugró tornáccal.⁵¹ A XIX. században épült falusi iskoláink között is voltak előreugró tornácú épületek. Ma is ilyen a bur-

genlandi Felső-Őrségben, Őriszigeten az egykori evangélikus elemi népiskola épülete, amely 1836-ban épült.⁵² Korábban előreugró tornáca volt az 1859-ben épült alsóőri katolikus iskola épületének is.⁵³

A LAKÓHÁZ VÁLTOZÁSÁNAK KONKRÉT PÉLDÁI

Befejezésül néhány lakóház példáján mutatom be a változásokat, átalakításokat úgy, ahogy a házak mai tulajdonosai, lakói, adatközlőim számon tartják azokat.

Hajba-ház (Köveskál, Fő u. 5.)

Hajba Lajos nagyapja, Izso Lajos kovácmester építtette. 1885-ben Hajba Lajos bátyjának születésekor már állt a ház. Fala kő, teteje építésekor gicás zsup volt, jelenleg nád. Az utcai helyiség a kovácműhely volt, innen nyílt ajtó a szobába. A kovácműhely nyitott kéménnyel épült. A konyha nagy füstös konyha volt, egy 70 cm körüli füstlyuk volt a mennyezeten, a deszkapadláson. Vályogból volt a kenyérsütő *nagykemence bót*ra felrakva. Kívülről négyszögletes volt, belül boltozott, *félbót*. Előtte 35–40 cm magas pócik. Az alját egy arasz vastagon *vasszarral*, a kovács-szén salakjával terítették le, lesulykolták, majd 4 ujjnyi vastagon polyvás sárral letapasztották. Az elején két lyuk volt, ott jött ki a füst. 5 kenyér és 1 pompos fért bele. Két ölben behozható fa kellett a befűtéséhez. Az *ölfát* kettéfűrésztették, az 50 cm-es fadarabokat keresztben rakták be a kemencébe. Két óra hosszáig fűtöttek, ugyanaddig tartott a sütés. Megfehéredett a kemence *bótja*, amikor már elég forró volt a sütéshez,

33. ábra. Istvády-ház vakolatdiszes utcai homlokzata, Szentbékállá, Kossuth u. 9.

Abb. 33. Istvády-Haus. Die Giebelmauer mit Mörtel geziert, Szentbékállá, Kossuth Strasse 9.

34. ábra. Cserépkályha, Kővágóórs, Zrínyi u. 7. Bárány Gábor háza, első szoba

Abb. 34. Kachelofen bei Gábor Bárány, Kővágóórs, Zrínyi Str. 7.

35. ábra. Atépítés miatt a vakolatdisz csak a felső orommezőben maradt meg. Szentbékállá, Kossuth u.

Abb. 35. Durch den Umbau ist die Mörtelzierde nur am oberen Teil der Giebelmauer geblieben, Szentbékállá, Kossuth Strasse

36. ábra. Rozettás szalagkeretes vakolatdisz, Cséri Flórián háza, Mindszentkál (lakatlan)
 Abb. 36. Mörtelzierde der Giebelmauer bei Flórián Cséri, heute nichtmehr bewohnt, Mindszentkál, Jókai Strasse 9.
 37. ábra. Eklektikus jellegű vakolatdiszes utcai homlokzat, Kékkút, Fő u. 57. Mohos-ház
 Abb. 37. Eklektische Mörtelzierde in Kékkút am Mohos-Haus, Fő Str. 57.
 38. ábra. Mellvédés harántboltíves lopott tornác, Balatonhenye, Kütyü
 Abb. 38. Flur mit Quergurtbogen und Parapet, Balatonhenye, Kütyü

addig fekete volt. Sütéskor a kemence száját pléhvel támasztották be.

A szomszédban gödör volt a kemence előtt, abba állt bele az asszony a kenyerek bevetésekor. Ahol alacsonyabb volt a kemence feneke, ott gödör volt előtte. Olyan teteje volt deszkából, mint a hokedli teteje.

A *nagykemence* mellett balra *kiskemence* volt vályogból. Az öregek tészta sütésre használták. Búcsúra, lakodalomra abban sütötték a *koszos-perecet*, kalácsot. A konyha bal oldalán, a szobai fal mellett főzőpadka, *pócik* volt. Hajba Lajos édesanyja még azon főzött.

A szobában zöld cserépkályha volt, amit a konyhából fűtöttek, szája a *pócik* fölött nyílt. A kályha *vállában* sütő is volt, prószát, tócsit, pogácsát, rétest, krumpelit sütöttek benne. Ágfával, tuskéval (*csádéval*) fűtöttek. A *csádét* 1,5 m hosszú nyelű vasvillával rakták be. Gyakran kellett tenni rá, mellette kellett állni, amíg égett és rakni. Amikor jó parázs volt benne, akkor tettek rá egy tuskót, *böcköt*. Amikor a *böckök* leégett, a kályha száját a konyhában a következő napi csádéval berakták, az így másnapig jól megszáradt. Hajba Lajoséknak a *zöld kályha* már nem tetszett. Úgy találták, hogy nem nagyon adja be a meleget, nagy helyet foglal el a szobában, ezért 1930 körül lebontották, *kihordták*. A kályhaszemeket föltették a padlásra, és kicsinyenként tyúkítatónak elhasználták. Helyébe *csikósporhejt* vettek, ami szerintük jobban befűtötte a szobát, mint a cserépkályha.

A háznak gádora nincs, a szobaajtó a füstös konyhából nyílt, így azt mindig be kellett csukni, hogy a füst ne menjen be a szobába. A füstös konyha falait agyagos fehér földdel, *sikálóval* meszelték, nem mésszel, mert az a koromtól ki-vörösödött volna. Amint megyünk Henye fele, a *Szölőkútnál* van egy nagy gödör, onnan hozták a *sikálóföldet*. Falazáskor a követ is azzal rakták össze. A füstös konyha mennyezete mindig füstös, *kormos* maradt, azt nem meszelték le *sikálóval*.

A füstös konyhába 1959-ben a termelőszövetkezet építőbrigádja épített mászókémenyt. Hajba Lajos és két fia ekkor már a termelőszövetkezetben dolgozott, az építőbrigád munkadíját a munkaegységükből fogták le. Kőveskálont is építettek.

építőbrigádja ekkor sok füstös konyhát átalakított kéményessé.

(Adatközlő: Hajba Lajos, sz. 1900).

Kenessey-ház (Balatonhenye, Kossuth u. 125. Műemlék jellegű épület).

Darnay Mózes építtette 1844-ben. A szobaajtón volt egy vasmű, amit ma is őriznek, rajta a felirat: DM 1844. Darnay Mózes jómódú földművelő nemesember volt. Veje, Kenessey Károly is hozzá hasonló, akitől fia, ifj. Kenessey Károly (1879–1969) örökölte a házat. Most lányaé, özv. Mátyás Károlyné Kenessey Joláné.

A családi hagyomány szerint 1844-ben a pincét kezdték építeni hátul az istálló mögött. A répáskrumplis pincébe az istállóból lehetett lemenni. Felette faragófészter volt. Kenessey ugyanis fűrőfaragó ember volt. Csinált igát, kaszanyelet, földhordó cserényt, bontócserényt (utóbbit disznóbontáshoz). A ház szoba+konyha+kamra+istálló+faragófészter beosztású. Falai lapos, nagy *hopoka* kőből épültek. Az udvarra külön pajta, szekérfészter, ólak épültek. A ház udvari homlokzatára törpe oszlopos, kosárféle gádor épült. A szoba és a konyha ajtaja a gádorból, nyílik, e két helyiség között nincs ajtó.

A konyha 1937-ig szabad kéményes volt. Bal sarkában falba rakott, sütős takaréktűzhely helyezkedett el. Ugyancsak balról a szoba falánál *pócik* emelkedett, ahonnan a szobai cserépkályhát fűtöttek. Ezt és a falba rakott takaréktűzhelyet kőből építették. A konyha közepén *nagykemence*, jobb sarkában *kiskemence* foglalt helyet. A *nagykemencében* kenyeret, a *kiskemencében* *koszos-perecet*, tésztaikat sütöttek. A *kiskemence* alatt csirkelyuk volt. A kemencét a harmincas években *fölvette a víz*, ami hátulról az *isztergye* aljáról egy vakondlyukon folyt be, s a hátsó téglákat eláztatta. A felvizesedés miatt használhatatlanná vált kemencéket 1937-ben elbontották. Az új kemence fölé vályogból zárt, széles kéményt építettek, ami a padláson megmaradt régi, gúla alakú nyitott kéménybe vezet a füstöt. A nyitott kéményt alul deszkával lepadlósolták, de hűsfüstölésre később is használták. A konyha lepadlósoltatása után a régi kettes (felezett) ajtót levették, istállóajtónak adták el, üvegajtót tettek a helyére. Felső ablakfiókjára elhúzható ablak került, hogy a tűzhelynek legyen huzata, ne füstöljön.

töljön. A *külső konyhában*, azaz a konyha külső felében a padlásfeljáró alatti falban ma is van egy *csirkelyuk*, ahol tavasszal a kislibákat tartják. Ugyanebben a falban *falkászli* is található, amiben kenyeret, lisztesvékát, tányérokat tartottak. A konyha padlója eredetileg döngölt agyag volt, 1970-ben betonozták le.

A szobában egy fehérre meszelt *pócikon* a kívül fűtős cserépkályha állt. Lapos szemű és kupás szemű zöld csempéit fecske-, szarvasminta díszítette. A *pócik* feletti része négszögletes, a teteje gömbölyű volt. A tetején eredetileg szép dísz futott körbe, de azt később lebontották. A kályhában vastag, hasított fával tüzeltek. Saját erdejükből *sütőfát* és *kályhába való fát* hoztak. A *böcköket* kettéhasították és a kályha parázsára rakták. A szobai zöld kályhát az 1940-es évek elején lebontották. Helyére a tapolcai *cserepes*, Patonai Árpád kályhásmeister barna színű, lapos csempés, belül fűtős kályhát rakott, amit azóta kétszer raktak át. A szoba födeme nyárfa deszkafödém, padlója ma is döngölt, tapasztott agyag. A szoba falában is található egy falkászli, *pálinkáskászli*: eredetileg pálinkásüvegeket, csutorát tartottak benne. A szobaajtót 1977-ben cserélték ki, addig az 1844-ben készült ajtót használták.

A törpe oszlopos, kosárfű, mellvédés gádor elejéből az 1940-es években egy kis spájszot vászlottak el. A kamra *bótkamra*, kövel boltozott, benne ma is ott van a régi gabonáshombár. Az istálló *bótiálló*, a *kőbóton* szellőzőnyílás van a kert felé, ahol az állatok gőze eltávozott.

A tetőszerkezet ollóágas-szelemenes. Annak ellenére, hogy a ház többször is leégett, közepén még megtalálható egy megpörköltöt darab a régi nyárfa szelemenből. A héjazat az 1960-as évekig nád volt, azóta cserép. (Adatközlő: özv. Mátyás Károlyné Kenessey Jolán, sz. 1925).

Körössényi-ház (Balatonhenye, Kossuth u.)

Cseh nevű református pap háza volt a falu közepén. Leányát, Cseh Petronellát Raksányi Károly református lelkész vette el, aki az apósa után henyei pap lett. Raksányi építtette Balatonhenyén az új templomot 1912-ben. Raksányi egyik leánya Somogyi nevű ádándi paphoz ment feleségül. A házat Somogyitól vette meg Mátyás

Károly 1916-ban. Mátyás Károly ide hozta feleségül 1918-ban Somody Vilmát.

A ház 1918-ban nádtetős volt. Árkádsoros, mellvédés gádorából jobbra a padlásra lehetett felmenni, balra kis spájszot rekesztettek el. A gádorból nagy, nyitott kéményes konyhába nyílt az ajtó. A konyha belső fele fölött a nyitott kéményt boltozat tartotta, külső felét deszkafödém zárta le. Középen a négszögletes *nagykemence*, előtte 50 cm széles, 25 cm magas *pócik* helyezkedett el. A kemence 1,2–1,5 m magas volt, 8–9 kenyér befért. Oldala agyagból, alja téglából készült. Bal oldalon, a fal mellett állt egy katlan, amiben rézüstben főztek, főleg disznóöléskor használták. Jobb oldalon a hátsó szoba kívül fűtős szemes kályhájának szája előtt *pócik* helyezkedett el. A katlan végénél a sarokban 80 cm széles, 80 cm magas főzőpadka, *tűzhely* volt sárból. Ezen cserépfazékban főztek. 1920-ig még a fiatalasszony is ezt használta, akkor csináltattak vas *csikótűzhelyet*.

A konyhából jobbra-balra a szobákba nyíltak az ajtók. Az első szoba nagyobb volt, csehsüveg-boltozatos födémű. Vaskályhával fűtötték. Jobbra egy kisháló nyílt belőle, amit a papék fürdőnek használtak. Mátyás Károlyék ennek ajtaját áttették a konyha felé. Ebben a kishálóban lakott Mátyás Károly nagyanyja. A kishalót az 1920-ban vásárolt *csikótűzhellyel* fűtötték. A hátsó szoba kisebb, gerendamennyezetes volt. Itt laktak Mátyás Károlyék. Barnával *spricell* fehér színű szemes kályhával fűtöttek.

A padláson a nyitott kéményben nagy húsfüstölő volt vasajtóval.

A régi ház hátsó főfala az 1920-as évek közepén megrepedezett, ezért le kellett bontani. Balatoncsicsói kőművesek bontották le a megrepedezett falat. A régi kőből meszes habarccsal építették újjá. Heten-nyolcan is dolgoztak, az istállóban szénán aludtak.

Kővágóórsön Polacsek Ármin fakereskedőnél vették meg a tető faanyagát és a cserepet. Az ollóágas-szelemenes tetőt Mester Vendel tapolcai ács készítette. Később a magtárhoz a hienektől is vettek deszkát és *stálikat*. A győri kocsmáros közvetítette, nagy henckocsikkal jöttek.

39. ábra. Balogh Mária tornáca, Balatonhenye, Kossuth u.

Abb. 39. Die Balogh-Kurie mit Arkadenflur, Balatonhenye, Kossuth Strasse

40. ábra. A balatonhenyei Agoston-ház, Kossuth u. 91.

Abb. 40. Das Kenessey-Haus mit Arkadenflur in Balatonhenye, Kossuth-Strasse 41.

41. ábra. Kenessey-ház, Balatonhenye, Kossuth u. 125.

Abb. 41. Das Agoston-Haus in Balatonhenye, Kossuth Str. 125.

42. ábra. Boross-ház, Kővágóörs, Ady E. u. 38. (dr. Komjáthy Attila háza)
Abb. 42. Das Boross-Haus, mit Arkadenflur. Heute Wochenendehaus des Bauingenieurs Dr. Attila Komjáthy, Kővágóörs, Ady Strasse 38.

43. ábra. Körössényi-ház tornáca, Balatonhenye, Kossuth u.
Abb. 43. Das Körössényi-Haus mit Arkadenflur. Balatonhenye, Kossuth Strasse

44. ábra. Egyed Lajosné háza, Kővágóörs, Ady E. u. 7.
Abb. 44. Das Haus der Frau von Lajos Egyed, Kővágóörs, Ady 7.

45. ábra. Kiugró tornácos ház fűrészelt deszka timpanonnal, Szentbékállá
Abb. 45. Haus mit hervorstehendem Flur und Timpanon, Szentbékállá

46. ábra. Kiugró tornácos ház, Szentbékállá
Abb. 46. Haus mit hervorstehendem Flur, Szentbékállá

47. ábra. Kiugró tornácos ház, Kővágóörs
Abb. 47. Haus mit hervorstehendem Flur, Kővágóörs

1—47. ábra. Lukács László felvételei
Abb. 1—47. Aufnahmen von László Lukács

Az átépítéskor a szobák már mészhabarccsal vakolt, borított deszkafödémekkel készültek. Korábban mindkét szobában széles padló volt, az átépítéskor hajópadrót raktak le. Az egész lakást Kvárdián Károly tapolcai festő festette ki papírsablonnal készült mintával. A hátsó szobában a fal halványszürke *spriccell* volt, felül a girland nefelejcskoszorúkból állt.

A konyhában lebontották a nyitott kéményt, majolikával kirakott kéknefelejcs-koszorús, két-sütős, vízmelegítő takaréktűzhelyet építettek. Ennek vasvázát és fémrészeit a tapolcai vaske-reskedésből hozták. Az előszoba betonpadlóját Caligaro tapolcai kőfaragó készítette, csiszolta fel segédeivel együtt. Az árkádsoros, mellvédes tornác változatlan maradt. A házat a II. világháború előtt Körössényi szikvíztöltő vette meg. A II. világháború után államosították, ma is állami tulajdonban van, Takács Kálmán községi tanácsi dolgozó lakik benne.

(Adatközlő: özv. Mátyás Károlyné Somody Vilma, sz. 1895).

Istványi-ház (Szentbékállá, Kossuth u. 9., műemlék).

Istványi József építtette 1825-ben. Az építtető

jómódú gazdaember volt, sok földdel, szőlővel. Fia, Dániel, unokája, Károly, majd dédunokája Jenő örökölte a házat. Fala kőfal, teteje szelemen. A szelement elől, hátul és középen *csipke-fal* tartja. A középső *csipkefalat* az első szoba és a konyha közötti fal tartja. Héjazata zsup volt, 1918-ban a nagy tűzvészkor leégett, *akkor lett cserépre téve*. Eredetileg szabad kéményes volt, a tűzvészt követő újjáépítéskor mászókémény épült a konyhában. A szabad kéményt téglaboltozat tartotta, s a konyha külső felének födeme is téglaboltozat. 1918-ban a konyhába új kemencét építettek téglából, 8 nagy kenyér fért bele. Ez a kemence egészen az 1960-as évekig megvolt, akkor összedőlt és lebontották. Ugyanekkor a mászókémény helyére cillinderkémény épült. A kemence fölött a szomszéd felé eső falra a korábbi kis ablak helyére nagyobb, kétszárnyas ablakot rakattak. Az első szoba deszkafödemes, a hát-sót csehsüvegboltozat fedi. A nagy tűzvészkor „egy tüzes gerenda” — valószínűleg a vastag szelemen — a boltozatra zuhant, és a szoba egyik sarkánál beszakította azt. Az 1960-as években történt átalakításkor a megrongálódott csehsüvegboltozatot lebontották, és a szoba mészhabarccsal vakolt, *borított deszkafödém*et kapott.

A szoba korábbi, a mászókémenyhez csatlakozó fekvőkémenyét is a boltozattal együtt bontották le. Helyére cilinderkémeny került. A hátsó szoba kisebb az elsőnél, mellette egy kis kamra van. A konyhába, a két szobába külön ajtók nyílnak

a zárt folyosóról. A folyosóajtó elé, teljesen fából, előreugró tornác épült. Az első szoba alápincézett. A pincében répát, krumplit tartottak. (Adatközlő: Istvády Jenőné, Horváth Margit sz. 1910).

JEGYZETEK

1. VAJKAI Aurél: Balaton-felvidéki és Bakony vidéki falusi épületek a XVIII. századból. *Ethnographia*, LXVIII. (1957) 106. — A tanulmány rövidített formában mint előadás elhangzott a Káli Tudományos Napok néprajzi konferenciáján Köveskálon 1983. szeptember 24-én.
2. JANKÓ János: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 185.
3. VAJKAI Aurél: Veszprém megye népi építkezése. *Néprajzi Értesítő*, XXXII. (1940) 10—11; Uő.: az 1. sz. jegyzetben i. m. 87—108; Uő.: Balatonmellék. Budapest, 1964. 159—161.
4. KORMENDY József: Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, X. Veszprém, 1971. 61.
5. MÁRTON Gábor: Gazdaságos méhtartás. Győr, 1816. 119.
6. BARABÁS Jenő—GILYÉN Nándor: Vezérfonal népi építésetünk kutatásához. Budapest, 1979. 45—46.
7. VAJKAI Aurél: Veszprém megye népi építkezése. *Néprajzi Értesítő*, XXXII. (1940) 5.
8. DÖMÖTOR Sándor: Örség. Budapest, 1960. 70—72; BOCKHORN, Olaf: Haus und Hof in der Oberen Wart. In: Die Obere Wart. Oberwart, 1977. 357.
9. BARABÁS Jenő: A velencei nád felhasználása. *Ethnographia*, LXII. (1951) 147—148; KURUCZ Albert: Nádverők és a tetőfedés egyéb eszközei. In: *Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Debrecen, 1982. 223—224.
10. LECHNER Jenő: Építési enciklopédia, I. Köszerkezetek. Budapest, 1913. 12.
11. MÁRTON i. m. 107.
12. Uo. 232.
13. H. CSUKÁS Györgyi: A mindszenkállai lakóház a szentendrei Szabadteri Néprajzi Múzeumban. Sokszorosított ismertető.
14. VISKI Károly: A dunántúli parasztház. Tér és Forma, II. (1929) 28.
15. BÁTKY Zsigmond: Magyar tűzhelyek és háztípusok. *Néprajzi Értesítő*, XXII. (1930) 129.
16. BARABÁS Jenő: A lakóház füstelenítéséről. *Ethnographia*, LXXXI. (1970) 279.
17. VAJKAI Aurél: Füstös konyhás házak a Balaton környékén. *Ethnographia*, LXXXVI. (1973) 92—93.
18. LUKÁCS László: Adatok a Káli-medence községeinek népeletéhez. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 16 (1982). Veszprém, 1983. 311—317.
19. H. CSUKÁS i. m. 2.
20. BÁTKY Zsigmond: Építkezés. In: A Magyarság Néprajza, I. Budapest, é. n. 212.
21. BARABÁS—GILYÉN: i. m. 75, 80—81.
22. BARABÁS Jenő: A lakóház füstelenítéséről. *Ethnographia*, LXXXI. (1970) 284.
23. A' Monoszloi ref. Sz. Ekklesia Jövedelmét és Költségét kimutató, 's Számadói J. Könyve. Kenyeres János 1845-ki gondviselőnk bevételi és kiadási számadása a monoszloi református egyházközség irattárában.
24. LUKÁCS i. m. 311—313.
25. V.ő.: BÁTKY Zsigmond: Táplálkozás. A Magyarság Néprajza, I. Budapest, é. n. 82. — *Kuruglya* elnevezését a Káli-medencében nem ismerik.
26. H. CSUKÁS i. m. 1.
27. Uo.
28. Pompost Belső-Somogyban is sütöttek: „A kenyér-nagyságú kisebb kenyeret: pompost is szoktak csinálni.” — MIKE Györgyi: Népi táplálkozás Lábod községben. Somogyi néphagyományok. Somogyi Múzeum Füzetei, 13. Kaposvár, 1968. 9.
29. V.ő.: VAJKAI Aurél: Veszprém megye népi építkezése. *Néprajzi Értesítő*, XXXII. (1940) 315—316.
30. TÓTH Kálmán: A Balaton-vidék népének építészete. Budapest, 1936. 113.
31. H. CSUKÁS i. m. 1.
32. A 23. jegyzetben említett gondnoki számadáskönyv.
33. BARABÁS—GILYÉN i. m. 75.
34. S. LACKOVITS Emőke: Népi építészeti emlékek a Kál-völgy falvaiban. *Művészet*, XXI. (1980) 2. 29.
35. TÓTH i. m. 87.
36. JANKÓ i. m. 192—201; JANKÓ János: Haus und Hof am Balaton. *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*, VI. (1904) 8—10. füzet, 31—41; MALONYAY Dezső: A magyar nép művészete, IV. Budapest, 1912. 248—269. TÓTH i. m. 5—6.
37. FOERK Ernő: A budapesti magyar királyi állami felső építőipariskola 1918—25. évi szünidei felvételei, VII. Budapest, 1927. 2.
38. BIERBAUER Virgil: A magyar építészet története. Budapest, 1937. 185—186.
39. VAJKAI Aurél: Balaton-mellék. Budapest, 1964. 163; VARGHA László: Történeti stílusok a magyar népi építészetben. Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei, X. Budapest, 1964. 158.
40. BIERBAUER i. m. 185.
41. BARABÁS—GILYÉN i. m. 95—100.
42. LACKOVITS i. m. 28; LACKOVITS Emőke: A Bakony és a Balaton-felvidék néprajzi képe. Bakony, Balaton-felvidék. Szerkesztette: MÉSZÁROS Gyula. Budapest, 1983. 143.
43. TÓTH i. m. 5—6.
44. MÁRTON i. m. 110.
45. TÓTH i. m. 64.
46. H. CSUKÁS i. m. 1—2.
47. TÓTH János: Az örségek népi építészete. Budapest, 1975. 45—50; BOCKHORN i. m. 360—362.
48. BOCKHORN i. m. 361—362.
49. DEMETER Zsófia—LUKÁCS László: A puszták népe, a Mezőföld története. Székesfehérvár, 1980. 118, 133; LUKÁCS László: Tűzhelyek a mezőföldi házban. *Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Szerkesztette: BALASSA Iván—ÚJVÁRY Zoltán. Debrecen, 1982. 134, 136.
50. Maria KUNDEGRABER: Das „Erzherzog—Johann-Haus”. Haus und Hof in Österreichs Landschaft. *Notring Jahrbuch*, Wien, 1973. 127—129; Viktor Herbert PÖTTLER: Wohnen und Bauen auf dem Lande zur Zeit Erzherzog Johanns. *Erzherzog Johann von Österreich. Beiträge zur Geschichte seiner Zeit*. Stainz, 1982. 139—150.
51. TÓTH i. m. 77—78; TÓTH János i. m. 45, 47.
52. Gustav REINGRABNER—Béla TELEKY: Die evangelische Pfarrgemeinde A. B. Siget in der Wart. Die Obere Wart. Oberwart, 1977. 468.
53. Josef BERTHA: Die röm. — kath. Pfarre Unterwart — Alsóór. Die Obere Wart. Oberwart, 1977. 427. és dr. GALAMBOS Ferenc jelenlegi alsóóri plébános közlése.

DIE MORPHOLOGISCHE VERÄNDERUNG
DES WOHNHAUSES IM KÁLER BECKEN

Die Abhandlung stellt die wesentlichen Veränderungen des Volksbaus im Káler Becken (Ungarn, Komitat Veszprém) vom 18ten bis zum 20sten Jahrhundert dar. Beschäftigt sich zu Beginn mit den Veränderungen in Bezug auf das Baumaterial, auf die Baustruktur, auf die das Feuerungssystem. Im Rahmen der untersuchten Periode war der Mauerbaustoff hauptsächlich der Stein. Die Umgebung war an Steinen sehr reich, und dadurch wurden die Wohnhausmauern, die Zimmermauern, die Kammermauern, die Stallmauern und die Gewölbe aus Steinen gebaut. Ein Teil des hölzernen Daches wurde aus einheimischem hartem Holz, meistens aus Eiche gemacht. Eichenbalken und Bretten finden wir bei den alten Häusern mit Rauchküchen. Die Bodenbalken sind mit dem Durchzugbalken unterstützt. In den im Káler Becken im 18—19 ten Jahrhundert gebauten Häusern finden wir oft die Querdurchzugbalken. Die findet man aber nicht nur in dieser Umgebung sondern in anderen Ortschaften Transdanubiens. In der zweiten Hälfte des 19ten Jahrhunderts gebauten Häusern ist das Dachholz meistens schon aus Fichten. Mit Fichten haben die Bewohner dieser Dörfer bis zum Ende des I. Weltkrieges die Fuhrleute aus Westungarn (Felsőörség) versehen. Zwei Formen der gewölbten Decke finden wir in dieser Umgebung oft, und zwar die Böhmisches Kappe und das Tonnengewölbe. Die Böhmisches Kappe sahen wir meistens in den Häusern der Grossbauern, der Adligen, der Honoratioren, der Angestellten der Herrschaften. Später haben diese Häuser wohlhabende Bauern gekauft. Tonnengewölbe finden wir auch in der Kammer und im Stall der Bauern. Der Stoff des Gewölbes war Stein oder manchmal Ziegel.

Das alte und dominante Dach war im Káler Becken der Dachstuhl mit scherenförmigen Sparren. An der Vorder- und Hinterseite Giebelwand aus Stein, und die die Dachpfette tragen. Bei den Häusern, die in der ersten Hälfte des 19ten Jahrhunderts gebaut worden sind, da ist das Dachholz aus einheimischem Hartholz, meistens aus Eiche, Buche oder Roteiche. Was die Dachform anbelangt, ist heute die einzige Form die Satelform. Unter den früheren Formen finden wir auch Zelt- und Schopfförmige Dächer. Die bedeutendsten Dachstoffe waren früher der Schaub und das Schilfrohr. Im Káler Becken hat sich besser die Schaubgarbe verbreitet. Das zeigt einen westlichen Einfluss (vom westlichen Teil Transdanubiens). Unter den Getreiden war das bekannteste der Roggen, dessen Stroh mit Hand gedroschen wurde, und daraus hatte man den Strohschaub gemacht. Der Schilfrohr wurde vom Balaton gebracht.

Im Káler Becken war früher die Rauchküche bräuchlicher und beliebter, wo der freie Schornstein schon im 18ten Jahrhundert erschienen ist. In diesem Gebiet hat man die beiden Heizformen gekannt und gebraucht. Die Heizform der Rauchküchen war bestimmt in den Bauernhäusern bekannter und bräuchlicher. Und die Lage hat sich bis zum Anfang des 20sten Jahrhunderts kaum verändert. An Anfang unseres Jahrhunderts waren noch weniger die Schornsteine wie die Rauchküchen. Die ältesten Gebäude, die wir datieren können, haben ganz bestimmt einen freien Schornstein gehabt. In diesen wohnten Adlige, Honoratioren, Priester oder zur Herrschaft gehörenden Familien. Es ist natürlich oft vorgekommen, dass diese Häuser später von wohlhabenden Bauern gekauft worden sind. Einen freien Schornstein hat die reformierte Parochie in Monoszló gehabt (1765), in Kővágóórs das Duchon-Haus (1771), das Kerkápoly-Kernács Haus (1821), das Barla-Haus

(1824) in Szentbékálka das Istvády-Haus (1825) und das Neuperger-Haus (1837).

Wo eine Rauchküche (ohne Schornstein) gewesen ist, da verliess der Rauch die Küche durch die Küchentür. Im Káler Becken wo die Bewohner lange gezwungen gewesen sind sich dazu zu halten, haben langsam die Küchenform ohne Rauch vorbereitet. Das haben sie so erreicht, dass sie den Rauch durch die Decke in Löchern hinausgeleitet haben. Der kam so auf den Dachboden. Bei uns war es bekannt, — schon in unserem Jahrhundert, — dass man den Rauch vom Sparrherd durch eine Röhre unmittelbar auf dem Dachboden geleitet hat. Man hat sich also lange bemüht eine Küche ohne Rauch zu haben. Das hat man endgültig mit dem selbstständigen Schornstein erreicht. Die Entwicklung in dieser Richtung hat sich also in der zweiten Hälfte der 19ten Jahrhunderts begonnen.

In Bezug auf die Feuerstätten — zwischen der Rauch — und der Schornsteinküche — war nur der Schornstein der Unterschied. In den beiden Haustypen habe ich die selben Feuerstätten gefunden. Das Heizmaterial war auch das selbe im grossen und kleiner Backofen und im freiem Herd. Freie Heizform war der Herd, der aus Lehm und Stein gebaut worden ist. Er war immer an jener Küchenwand, die mit dem Wohnzimmer benachbart gewesen ist. Auf dem Heizbänkchen haben sie im irdenen Geschirr gekocht. Es wurde auch Feuerhund und der Dreifuss gebraucht. Das irdene Geschirr haben sie mit einem eisernen Griff bewegt. Ausser dem Heizbänkchen haben sie noch einen grösseren Kessel gehabt, auf dem haben sie in grossem Eisen- oder Kupfergeschirr gekocht. Im eisernen Kessel hatte man Kartoffeln für die Schweine gekocht und auch darin wurde die, Seife gesiedet. Im Kupferkessel hatte man zur Grosswäsche Wasser gesiedet, z. B. zur Schweineschlacht, darin haben sie das Fett gekocht und auch Speck. Der Backofen in der Küche ist würfelförmig oder hat eine Scheitform. Der erste ist 0,9—1 m, der zweite 1,4—1,5 m hoch. Er stand an der hinteren Wand der Küche in der Mitte oder an einer Ecke. Gebaut wurde der Backofen aus Lehm oder aus Steinen. Früher hatte man die Backofen aus Lehm auf ein hölzernes Gestell gesetzt. Vor dem niedrigen Backofen befand sich oft eine Grube, in der die Frau beim Heizen und Broteinschieben stand. Nach dem Brotbacken wurde die Öffnung mit einer Brettertür verdeckt. Neben dem Backofen war noch ein kleiner Backofen, in dem man Mehlspeise gebacken hat. Wenn sie aber schnell und wenig Brot gebraucht haben, haben sie das in dem kleineren Backofen gebacken. Da konnte man leichter einheizen, brauchte weniger Heizmaterial. Zwei oder drei Brote oder drei Pfannen haben da Platz gehabt. Im Winter haben sie Mehlspeise, Speise aus Mais, Kartoffel im Wohnzimmer, in dem dortigen Kachelofen, im oberen Teil: in der Röhre gebacken. Solche Kachelöfen konnte man meistens von der Küche heizen, und die Öfen wurden auch in Tapolca und Sümeg hergestellt. Im Kachelofen hatte man im Tongeschirr auch gekocht. Da hatte man die eiserne Gabel ebenso gebraucht, wie oben erwähnt. In unserem Jahrhundert hatte man im Káler Becken immer mehr solche Kachelöfen im Zimmer gesetzt, die man auch vom Zimmer, — ich denke an das Wohnzimmer — geheizt hat. Vom Ende des vorigen Jahrhunderts an hatte man in den Küchen zu den geschlossenen Schornsteinen immer mehr Sparrherdkombinate gebaut, die kombiniert waren mit dem Backofen, mit dem Herd und mit dem Kessel. Das Sparrherdkombinat wurde aus Ziegel gesetzt, und dass es hübscher

seie, wurde es mit Kacheln gedeckt. Das Koch-Blatt war aus Gusseisen, die Röhren aus Blech ebenso wie der Wasserwärmer, die Schranke und die Röhrentüre aus Nickel, schön geziert, teilweise aus Kupfer. Diese Bestandteile konnte man in Tapolca in der Eisenhandlung kaufen.

Im Käler Becken wird das Äussere des Wohnhauses vor allem durch die Proportion und die Gliederung der einzelnen Bauteile, die Anordnung der Öffnungen, die verschiedenen Flurtypen und die Mörteldekoration der

Stirnwände bestimmt. Die Häuser am Bakony- und Balatongebiet sind dem Alter nach auch durch den Stil bezeichnet. Vom 18ten Jahrhundert an herrschte da der viele Häuser aus. Vor allem die Arkadenflure haben das Gepräge des Barocks. Die klassizistischen Züge erblickt man bei den hervorstehenden Fluren. Die haben zwei oder mehrere Säulen, oben ein Tympanon, aus Stein oder Ziegel. Man sieht oft einen aus bloss Holz gebauten hervorstehenden Flur.